

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Ələkbərova Nuranə Mahmud qızı

**“AZƏRBAYCAN MEMARLIQ İRSİNİN BƏDİİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ANALİZİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

060321 - “Dizayn”

İxtisaslaşma:

“Dizayn və texniki estetika”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.Y.C.Ağamalıyeva

m.n.Y.C.Ağamalıyeva

Kafedra müdiri: s.ü.f.d. L.H.Məmmədova

BAKI – 2017
MÜNDƏRİCAT

	səh.
GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. AZƏRBAYCAN BƏDİİ-MEMARLIQ İRSİ	
1.1. Erkən dövr Azərbaycan memarlığı.....	7
1.2. Orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığının inkişaf xətti(VIII-XIV əsrlər üzrə)..	12
1.3. XV – XIX əsrlərdə memarlığın əsas xüsusiyyətləri.....	20
 FƏSİL II. AZƏRBAYCAN MEMARLIQ NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
2.1. Memarlıqda ornamet.....	24
2.2. Dini tikililərin bədii xüsusiyyətləri.....	30
2.3. Tarixi abidələrdə istifadə olunan şəbəkə növləri.....	32
 FƏSİL III. MÜASİR MEMARLIQDA ORNAMENTİN YERİ VƏ ROLU	
3.1. Memarlıqda mövcud olan yeni üslublar.....	37
3.2. XXI əsr Azərbaycan memarlığının bədii cəhətləri.....	41
3.3. Müasir Azərbaycan memarlığına estetik baxış.....	48
 NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	55
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	57
ƏLAVƏLƏR.....	59
XÜLASƏ.....	70
PEZİOME.....	71
SUMMARY.....	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Əsrlər boyu xalqların tarixindəki dəyişikliklər özünü həmin xalqın memarlıq tarixində biruzə verir. Məhz bu səbəbdən, memarlıq bəşəriyyət tarixini özündə əks etdirən güzgü hesab olunur. Memarlıq dedikdə yalnız həmin xalqın mədəniyyəti nəzərdə tutulmur, eyni zamanda həmin ərazidə kimlərin yaşayıb, yaratdıqlarından xəbər verir. Memarlıq geniş mənada mədəniyyətin və incəsənətin bütün zahiri formalarını özündə cəmləşdirir. Memarlıq - tarix boyu dəyişikliklərə məruz qalsa da günümüze kimi ilkin formasını qoruyub saxlamış memarlıq nümunələri gəlib çatmışdır. Memarlıqda tikililər üslublarına görə 3 əsas qrupa bölünür: tipik şərq, qədim Avropa və müasir tikililər.

Azərbaycan ərazisi ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Buna ərazimizdəki mülayim və münasib şərait imkan verir. Azərbaycanda yaşamış qədim xalqlar şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək bir-birindən gözəl memarlıq nümunələri yaratmışlar. Həmin nümunələrə baxdıqda deyə bilərik ki, xalqımız necə zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində Talış dağlarında, Naxçıvan MR-da, Zəngilan, Gədəbəy, Xanlar, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində və Füzuli rayonu ərazisində tapılmış Azıx mağarasını misal göstərmək olar. Azərbaycanda memarlığın yönü VII əsrdən islam dininin yayılması ilə dəyişməyə başlayır. Memarlıqda islamın təsiri ilə əlaqədar olaraq yeni tipli binaların – mədrəsə, türbə, karvansaray, məscid və s. tikililər üstünlük təşkil edirdi. Ölkəmizdə islamın üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, Qafqaz Albaniyasının bəzi bölgələrində xristian məbədləri, müdafiə qalaları inşa edilirdi. Bunlardan diqqəti əsas cəlb edənlərdən İsmayilli rayonu ərazisindəki Cavanşir qalasıdır.

Son zamanların araşdırmaları göstərir ki, istər memarlıqda, istərsə də başqa sahələrdə milliliyin olması Azərbaycanı bilavasitə tarixinə, adət -ənənəsinə bağlayır. Müasir memarlıqda yüksək milli çalarlar əldə etmək üçün bədii memarlığın xüsusiyyətlərinə və müasir üslubları dərinlən öyrənilməli və düzgün istifadə edilməlidir.

Tədqiqatın predmet və obyektı. Dissertasiyada bədii memarlıqda istifadə olunan ornamental kompozisiyaların analizi və tikinti siferasında yeri, qədim və orta əsrlərdə memarlığın təkamülü və bədii dəyərləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri – Bədii memarlıqda istifadə edilən ornamentlərin elmi – nəzəri təhlili və həmçinin dekorativ tətbiqi sənət sahələrində, təkliflərin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Buna görə dissertasiyada bu məqsədlə aşağıdakı əsas məsələlər tədqiq edilmişdir.

1. Bütün dövrlərdə bədii memarlığın əsasını təşkil edən ornamentin ilki mərhələsinin, formalaşmasının dövrləri müəyyən edilməsi və ornament kompozisiyalarının növlərinin təhlili.

2. Memarlıq sahəsində ornamental kompozisiyaların yeri müəyyən edilməsi.

3. Muasir memarlıqda yeni üslubların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və bu üslublara ornamentlərin tətbiqi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları sistemli formada yanaşmaya, tarixən yaranmış və inkişaf etmiş, müxtəlif bədii memarlığın sahələrində tətbiq olunan ornamentlərin düzgün tədqiqat üsullarına əsaslanır ki, onlarda arxiv sənədlərinin, elimi, tarixi mənbələrin, həmçinin Yandex, Google internet xidmətlərinin köməyi ilə müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elimi yeniliyi. Azərbaycan memarlığında ornamental kompozisiyaların tətbiqi bədii baxımdan böyük əhəmiyyəti vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan ornamental kompozisiyalı tikililərin araşdırılması zamanı bu memarlıq nümunələrinin dəyərli bədii xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və müasir şəraitdə yeni istifadəsi ilə bağlı təklif olunan tədbirlərin kompleks tədqiqat dissertasiyanın elimi yeniliyidi.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Muasir memarlıqda istifadə edilən bədii ornamental kompozisiyaların tətbiqinə dair təkliflər Azərbaycan memarlıq işləri ilə məşğul olan qurumların işində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və əldə olunan nəticələri həmçinin Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Texnologiya və Dizayn” fakültəsinin diplom işlərində, həmçinin mühazirə kurslarında geniş istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəyiçə və təkliflər, dissertasiya işinə edilmiş əlavə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi 72 səhifə, o cümlədən 7şəkildən ibarətdir.

“Azərbaycan bədii-memarlıqirsi” adlı I Fəsildə erkən dövr Azərbaycan memarlığı, orta əsrlərdə VIII-XIV əsrlər üzrə Azərbaycan memarlığının inkişaf xətti və XV – XIX əsrlərdə memarlığın əsas xüsusiyyətləritədqiq olunmuşdur.

“Azərbaycan memarlıq nümunələrinin bədii xüsu-siyyətləri” adlı II Fəsildə memarlıqda ornamet, dini tikililərin bədii xüsusiyyətləri, tarixi abidələrdə istifadə olunan şəbəkə növləriişıqlandırılmışdır.

“Müasir memarlıqda ornamentin yeri və rolu” adlı III Fəsildə memarlıqda mövcud olan yeni üslublar, XXI əsr Azərbaycan memarlığının bədii cəhətləri və Azərbaycan memarlığına estetik baxış araşdırılaraq lazımi tövsiyələr verilmişdir.

“Nəticə və təkliflər” bölümündə qədim zamanlardan başlayaraquzun inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycan memarlığının bədii irsi üzrə aparılan araşdırmalar əsasında müasir dğvr üçün lazımi təkliflər irəli sürülür.

Azərbaycanda memarlıq məktəblərinin yaranması təxminən X-XII yüzilliklərə təsadüf edir. Bu məktəblərə Təbriz, Aran, Naxçıvan, Abşeron memarlıq məktəblərini mısəl göstərmək olar. XII əsrə aid Gəncə çayı üzərindəki 3 körpü və Beyləqandakı hamam və yaşayış binalarını və s. qalıqları Aran məktəbinin xüsusiyyətləri barəsində məlumat verirlər. Təəssüflər olsun ki, XIII əsr monqol hücumları və 1139-cu ildəki Gəncə zəlzələsində Aran məktəbinin yetirmələrinin və müəllimlərinin yaratdıqları memarlıq nümunələrinin çox hissəsi məhv olmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbi ilə Şirvan-Abşeron məktəbinin tikililəri arasında gözlə görünəcək dərəcədə fərq vardır. Şirvan-Abşeron məktəbinin tikililəri sadə memarlıq bölgüləri və dekorativ oyma bəzəkləri ilə seçilirdisə, Naxçıvan memarlıq məktəbi isə əksinə çox boyalı kaşından ornamentli baştağı

kompozisiyalarının tətbiqi ilə fərqlənirdi. Tikililərində memarlıq quruluşunun dəbdəbəliyi, dekorların müxtəlifliyi Təbriz məktəbi üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Azərbaycan ərazisində XII-XIII əsrlərdə bir sıra bir-birindən gözəl körpülər salınmışdır. Buna XII yüzillikdə salınmış Qazax rayonundakı 4 aşırımlı Sınıq körpü, digər adı ilə isə qırmızı körpünü, Araz çayı üzərində yerləşən təxminən XII yüzillikdə tikilmiş 15 aşırımlı və 11 aşırımlı (XIII yüzil) Xudafərin körpülərini misal göstərmək olar. Tikililərində müəyyən dərəcədə keçmiş dövrün ənənələrini özündə daşıyan XVII əsr memarlığı olmuşdur. Güney Azərbaycanın indiki ərazisində bir sıra şəhərsalma tədbirləri XVI əsrdə keçirilirdi. XVII yüzildə bir sıra şəhərlər sürətlə inkişaf edir və mərkəzi komplekslər tikilirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayış evləri və məscidlərdən sonra karvansaralar və ticarət tikililəri əsas yer tuturdu. XIII əsrdə Azərbaycan memarlığı monumental xarakterini dəyişməyə başlamışdır.

XIX əsrdə Rusiyaya Quzey Azərbaycanın birləşməsi nəticəsində memarlıqda yeni tipli tikililərin meydana gəlməsi memarlığın inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Ən xarakterik bina tipi XIX əsrdə ticarət və yaşayış binaları idi. Həmçinin həmin dövrün ortalarından məktəb, teatr, xəstəxana və yaşayış binaları tikilmişdir. Belə tikililərdən əksər vaxtlarda sənətkarlıq emalatxanası və ticarət müəssisələri kimi istifadə edirdilər. 1944-cü ildə Memarlıq İşləri İdarəsi yaradılmışdır. Bu da öz növbəsində memarlığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu dövrlərdə Bakıda bir-birindən gözəl memarlıq tikililəri yaradılmışdır. Nizami adına Ədəbiyyat muzeyi buna gözəl nümunələrdən biridir. Memarlıqda olan irəliləyişlərdən biri də 1944-cü ildə yaradılan Memarlıq İşləri İdarəsi olmuşdur.

Günümüzdəki Azərbaycan

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan memarlığı daha da yüksəlməyə başlayır, yeni tipli tikililər get-gedə artmağa başlayırdı. Məhz bu dövrdən Bakı şəhərinin yenidən qurulmasına təkan verilir. İctimai – inzibati binaların tikilişi məhz bu vaxtlara təsadüf edir.

FƏSİLİ.AZƏRBAYCAN BƏDİİ-MEMARLIQİRSİ

1.1. Erkən dövr Azərbaycan memarlığı

Tarix boyu Azərbaycan torpaqlarında yaşamış insanlar şərəfli yaradıcılıq yolu qət edərək bir çox mədəniyyət əsərləri yaratmışlar. Bunlardan ən çox inkişaf etmiş olanı isə memarlıq sahəsidir.

Ölkəmizin ərazisində yerləşən mağaralar sayca çoxdur. Kəlbəcəri, Göygözü, Şamaxını, Zəngilanı, Naxçıvan MR-nı və Talış dağlarını buna misal göstərmək olar. Füzuli rayonunda yerləşən Azıx mağarası isə o dövrün yaşayış tərzini barəsində bizə ən çox məlumatlandıran aşkar edilmiş mağaralar siyahısındadır. Bu ərazilərdə insanlar 1.5 milyon il əvvəl yaşayıblar. İnsanların get-gedə şüurlarının inkişafı ilə bərabər yaşayış tərzləri də yaxşılaşmışdır. Buna bəzi əmək və inşaat alətlərinin yaranması, mağara divarlarında əşyaların qoyulması üçün mağaranın yuxarsında balaca deşik açılmasını misal göstərmək olar. Get-gedə daş hörgüsünün meydana çıxması ilə əlaqədar yeni tipli yarımqazma və qazma binalar tikilməyə başlandı. Bu tip binalar “Qaradan” adı ilə tanınırlar da öz başlanğıclarını mağaralardan almış və uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Qaradanalardan Azərbaycan ərazisində istifadə olunurdu.

E.ə III minilliklərdə Azərbaycan ərazisində aşkarlanmış abidələr qala şəhər və müdafiə qurğuları tipində idi. Azərbaycanda bu sahəni V.İ.Kərimov araşdırırdı. Onun səyi nəticəsində bu siyahı tərtib olunmuşdur. V.İ.Kərimovun tərtib etdiyi siyahıda təxminən 180-dən çox möhkəmləndirilmiş qala və məskən üzə çıxmışdır.

Buna misal olaraq Heydərqala qalası hansıki Gədəbəy rayonu ərazisində yerləşir, Oğlanqala şəhər qalası təxminən e.ə II minillikdə salınmışdır, Qazancı qalası iri şəhər qalaları kimidir, Şahtaxtı qalası Naxçıvan MR-sı ərazisində yerləşir.

Azərbaycan ərazisində islamın geniş yayılması ilə əlaqədar Erkən dövr memarlığı İslamdan qabaq memarlıq və İslamdan sonrakı memarlıq tarixinə bölünür. İslamdan qabaqki memarlıq e.ə IV yüzil və eramızın VII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövr Qafqaz Albaniyasının şəhərsalma sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Bu şəhərsalma nəticəsində dövrümüzdə qədər bir-birindən gözəl memarlıq

nümunələri gəlib çatmışdır. Bunlara misal olaraq V-VI yüzilliyə aid Ləkit kəndindəki dairəvi xristian məbədi və Qum kəndindəki bazilikanı misal göstərmək olar.

Azərbaycan memarlığının Manna dövründə də, gözəl memarlıq nümunələri vardır. Bunların bir qisminin qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu memarlıq nümunələri əsasən İranın Qərbində və Şərqi Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Manna dövrü memarlığına Gilan ərazisindəki Rudbar şəhəri yaxınlığında yerləşən Marlıqtəpəni və Urmiya gölü ətrafında yerləşən Göytəpə, Həsənli yaşayış yerlərini misal göstərmək olar.

Atropatena memarlıq nümunələrində Mannada olduğu kimi çox hissəsi İran İslam Respublikası ərazisində tapılmışdır. Ölkəmiz ərazisində olan yeganə nümunəsi Sabirabad rayonu ərazisindəki Zəngənə kəndində yerləşən Ultan qalasıdır. Bu yaşayış yeri əsasında həmin dövr qisməndə olsa oyrənilmişdir. Qala IV – XVII əsrlərdə tikilmişdir. Tikinti materialı olaraq kərpicdən istifadə edilmişdir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata əsasən qala Sasanilər dövrünə aiddir və Nadir şahın dövrünə kimi olduğu vəziyyətdə qorunub saxlanan qala ruslarla aparılan müharibələr nəticəsində dağıdılmışdır.

Azərbaycan ərazisində islamın geniş yayılması ilə əlaqədar Erkən dövr memarlığı İslamdan qabaq memarlıq və İslamdan sonrakı memarlıq tarixinə bölünür. İslamdan qabaqkı memarlıq e.ə IV yüzil və eramızın VII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövr Qafqaz Albaniyasının şəhərsalma sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Bu şəhərsalma nəticəsində dövrümüzdə qədər bir-birindən gözəlmemarlıq nümunələri gəlib çatmışdır.

Həmin abidələr Azərbaycanın Şimal – Qərb və Qərb rayonlarında tapılmışdır. Bunlara misal olaraq V-VI yüzilliyə aid Ləkit kəndindəki dairəvi xristian məbədi və Qax rayonu ərazisində yerləşən Qum kəndindəki bazilikası, Mingəçevir kilsə kompleksini, Xocavənd rayonu ərazisində Aməaras monastırı, Qazax rayonu ərazisində yerləşən Avey kilsəsini və s. misal göstərmək olar. Qum bazilikası IV – V əsrlərdə tikilib və məbəd üçneftli günbəzlidir. Deməli məbəd Qədim Bizans memarlığındakı bazilika tipində tikildiyi üçün bəzi mənbələrdə Qum bazilikası kimi

qeyd olunur. Qum kilsəsini ilk dəfə XX əsrin 40-cı ilərində rus memarı tərəfindən tədqiq olunmuş və bərpa edilmişdir. Kilsənin yalnız bir qismi dövrümüzdə kimi çatmışdır. Çatan hissəsi yalnız üçnefli hissəsi və qisməndə örtük hissəsi çatmışdır. Yeddi kilsə monastır kompleksində olduqca maraqlı abidələrdən biridir. Kilsə Qax şəhəri yaxınlığında yerləşən Ləkit kəndində tapılmışdır. Bu abidə uzun müddət alban kilsəsi yepiskopluğunun mərkəzi olmuşdur, məhz, buna görə də, həmin ərazi “Kax”, yəni din sarayı, din mərkəzi adlanır. Kompleks təxminən IV – V əsrlərdə tikilmişdir və burada doqquz abidənin qalıqları vardır.

Kilsə 1980 – ci ilə kimi nəzarət olunduğundan çoxda dağılmamışdır, lakin sonradan baxımsızlıqdan dağılması sürətlənmiş və qəzalılı vəziyyətə düşmüşdür. Kompleksə daxil olan bütün tikililər çay və əhəng daşları, əhəng məhlulu qatışıqları ilə inşa edilmiş və səliqəli kəsilmiş daşlarla üzlənmişdir. Kilsənin bütün pəncərələri ensiz və uzunsov olub, tikilinin bütün cənubunda və şimalında cüt şəkildə yerləşdirilmişdir.

Daha sonradan şimal hissəsindəki pəncərələr qapadılmışdır. Araşdırmalar zamanı tapılan mənbələrdə yazılırdı: məbəd əvvəlcə, güman ki, gümbəzsiz olmuş və yalnız ikinci dəfə yenidənqurma zamanı məbədə gümbəz əlavə edilmişdir. Məbəd iç məkanında üçneflilik iki pylonla və qərb divarında onlara uyğun gələn kürəkilərlə əldə edilmişdir. Şərq hissə dərin yarım dairəvi altar apsidasından və apsidal iki xidmət yerləşməsindən ibarətdir. Apsidalar xarici divarların əmələ gətirdiyi düzbucaqlının içərisinə daxil edilmişdir”[27]. Kilsə Qum bazilikası və Ağoğlan monastırının əsas bazilikası ilə oxaşarlıqları vardır.

Amaras monastırı Xocavənd yaxınlığındakı Sos kəndində tikilmişdir. Kilsə III Vaçaqanın sifarişi ilə IV əsrdə tikilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eranın I əsrinə aid məbəd qalıqları kilsənin əvvəllərdə böyük dini mərkəz olmasını sübut edir. Kilsə düzbucaqlı plana malik qala divarları ilə əhatə edilmişdir və bu divarlar 85 m uzunluğa , 5.9 m enə və 5 m hündürlüyündədir. Daxilinə nəzər gəzdirdikdə tikilinin qala divarlarının parametri boyunca yaşayış otaqları, hücrələr və məişət tikililərindən ibarətdir. Qərb hissəsinin mərkəzində əsas tikilisi olan Müqəddəs Qriqoris kilsəsi yerləşir və kilsənin bu hissəsində yerləşən otaqların qapısı kilsəyə

tərəf açılır. Tikilinin cənub hissəsində isə baş keşişin iqamətgahı yerləşir. Kilsənin şərq tərəfində isə iş otaqları, mətbəxlər, anbarlar və s. bu kimi mülki tikililər yerləşir.

Müqəddəs Qriqoris kilsəsinin altı altında yerləşən martirium sovməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Sərdabə Hazaz dağından əldə edilmiş yaxşı yonulmuş daşlardan tikilmişdir. Sərdabə 3.5 m hündürlüyünə malik olub düzbucaqlı formasındadır və iki çıxışı vardır. İki çıxışdan biri cənub tərəfdə yerləşir və burdan aşağıya doğru aparıcı pilləkənlə üz bəzəy yerləşən divar hündəsi və nəbatə haşiyə naxışlarla işlənmişdir. Sərdabədə Müqəddəs Qriqorisin məzarı var və bu monastırın əsas ziyarətgahı hesab edilir. Deyilənlərə görə məzarın üzərində əsa, xaç və yepiskopun tacı təsvir edilmişdir və bu sözlər yazılmışdır: “Aluank katolikosu və maarifçi Qriqori Partevin nəvəsi Müqəddəs Qriqorisin məzarı. 322-ci ilin yayında doğulmuş, 340-cı ildə kəşf edilmiş, 348-ci ildə Dərbənddə masqutların çarı Saneasan tərəfindən işgəncəli ölümə şəhid edilmişdir. Onun müqəddəs cəsədi Artsakdan olan davamçıları – dyakonlar tərəfindən Amarasa gətirilmişdir” [27].

Monastırın mərkəzində yerləşən kilsə yaxşı yonulmuş felzit daşından inşa edilmişdir, bu da təxminən 1858-ci ildə olub. Araşdırmalar zamanı tapılmış digər bir mənbədə yazılır ki: “kilsə üç nefli bazilika formasına malikdir. İki cüt sütunla üçnefə bölünən ibadət zalı tağvari örtüyə malikdir. Apsidanın hər iki tərəfindən düzbucaqlı plana malik kiçik otaqlar yerləşir. Hər iki otaq tağ – tavan örtüyə malikdir. Otaqların dərinliyi 5 metrə çatır ki, bu da altın altında Müqəddəs Qriqorisin sərdabəsinin yerləşməsi ilə izah edilir. Kilsənin yeganə girişi qərb tərəfə açılır. Divarlarda yerləşdirilmiş üç böyük və geniş pəncərə ilə ibadət zalı yaxşı işıqlandırılır” [27]. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə kilsə tikilərkən əvvəlki məbədin memarlıq kompozisiyasının təkrarına yol verməmişlər. Tikili demək olarkən çox ciddi görünüşə malikdir. Yalnız onun qərb fasadı bir qədər bəzədilmişdir.

Bakıda, İçəri şəhərdə yerləşən Qız qalasının tarixi memarlığı böyük elmi maraq kəsb edir. Əvvəllər XII tikilmiş müdafiə qalası sayılırdı. Bəzi araşdırmaçılar Qız qalasını qədim ayinlərlə bağlı məbəd hesab edirlər. Deməli, qalanın daxili həcmi yastı daş günbəzlərlə 8 qata bölünmüşdür. Qalanın birinci və ikinci

mərtəbələrin pilləkənləri ağacdan idi. Digərləri isə divarın içində düzəldilmiş vintvari pilləkənlərlə birləşdirilmişdir. Otaqların aydınlatmaq üçün qalanın cənub-şərgə yönəlmiş və içəriyə doğru genişlənən dar pəncərələr qoyulmuşdur. Qız qalasının hündürlüyü giriş tərəfdən 32 m, dəniz tərəfdən isə 35 m bərabərdir. Divarların qalınlığı kürsü hissəsindən 5 m olub, yuxarıdan isə 4 m qədər azalır. Qalaya özünəməxsus görkəm verən çıxıntı hissəsinin Azərbaycan memarlığında analoqu yoxdur.

Qız Qalası barəsində D.A.Axundovun irəli sürdüyü fərziyyə böyük maraq doğurur. Bu fərziyyəyə əsasən, Qız qalası qədim od pərəstlik məbədidir. Belə ki, Kəsrəvi Təbrizi erkən orta əsr tarixçilərinin məlumatlarına istinad edərək Baqavan və Atəşi – Baqanı Bakı ilə eyniləşdirir və bu sözün mənasını “Tanrının şəhəri” və ya “Tanrının yeri” kimi izah edirdi. O, yazırdı; “Şəhərdə odpərəstlərin əsas məbədlərindən biri yerləşdiyi üçün o belə adlanırdı”. Deyilənlərə görə bu tikili yeddi ayin mərtəbəsi və hər mərtəbədə biri olmaqla yeddi mehrab taxçası olan səkkiz mərtəbəli tikilidi. Müasir elmdə Qız qalası ilə bağlı başqa düşüncələrdə də var. H.Həsənov Qız qalasının Tabiti ilahəsinə həsr edildiyini deyirdi. Onun dediyinə görə b.e.ə. 714 ildə inşa edilmiş qədim türk, skifkimmer məbədidir.

Eəkn orta əsrlər dövründə kilsələrin bədii ifadəliliyi proporsiyalarla, divarların hörgüsü ilə, memarlıq formaları və konstruksiyaların quruluşu ilə tikilirdi. Memarlıq nümunələrin bədii- memarlıq həlii üsullarından biridə müxtəlif işlənmə rəngə və keyfiyyətinə malik materialların – çaydaşının, kərpiçin, kobud və təmiz yonulmuş daşların birgə istifadə edilməsidir. Buna misal olaraq Ləkit kilsəsinin göstərmək olar. Tikilinin təkrarsız bədii obrazı divarları çaydaşından hörgüsünün qapı açırımlarının açıq rəngli əhəngdaşı ilə və interyerin kərpiç konstruksiyaları ilə uyğunlaşması nəticəsində yaradılmışdır. İstifadə edilən tikinti materialının xüsusiyyətləri və onun işlənmə üsulu Qafqaz Albaniyası memarlığında daha bir xüsusiyyətin yaranmasına və özünə möhkəm yer tutmasına imkan yaratmışdır. Cəd kərpicdən ucaldılmış divarların və dayaqların kələkötür səthi suvarma tələb edirdi.

Abidələrin və tarixi qaynaqların araşdırılması nəticəsində məlum olub ki, Gələcək Qafqaz albanlarının nəslə XIX əsrdə alban mövqeyini və öz

xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdı. Car Rusiyası Sinodunun 1836-cı ildəki fərmanı ilə alban katolikasosati ləğv edilmiş və erməni katolikostuna birləşdirilmişdir. (Şək. 1).

Ümumiyyətlə erkən dövr memarlığından danışarkən bədii tərəfdən demək olarki çox az sayda abidə var və bu abidələrin günümüze qədər çox az hissəsi çatmışdır. Həmin dövrlərdə ciddilik ön planda idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış tikililər buna əyani sübutdur.

Azərbaycan memarlığının erkən dövrə aid abidələri əsasən müdafiə xarakterli qalalar və dini tikililərdən ibarətdir. Çox az sayda yaşayış tikililəri vardır. Bunlar haqqında da az saylı məlumatlar vardır. Yalnız bəzi maarifçilərin yazılarından əldə edilmiş məlumatlara əsasən, həmin dövr araşdırılır.

Mənbələrin belə az olmasının səbəbi isə ölkəmizin müəyyən dövrlərdə çox saylı yadelli basqınlara məruz qalmasıdır. Daima hücumlar nəticəsində dağıdılan şəhərlər, tikililər ölkənin zəngin irsinin bir qisminin məhvinə səbəb olmuşdur.

1.2. Orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığının inkişaf xətti (VIII-XIV əsrlər üzrə)

Orta əsr memarlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə üç mərhələyə bölünür: Erkən İslam, Orta əsrlər və Qafqaz Albaniyasının memarlığına. Erkən İslam dövrü memarlığının əsas hissəsini dini tikililər təşkil edir. Bunlara misal olaraq məscidlər, xanəqah kompleksləri, kilsələr, sövmələr və başqalarını misal göstərmək olar. İslamın ölkəmizə gəlməsi və sürətli bir şəkildə yayılması ilə əlaqədar məscidlərin inşasına böyük üstünlük verilirdi. Azərbaycanda İslamın yayılması və inkişafı iki mərhələ keçmişdir. İnkişafın I mərhələsində əvvəlki dinlərə xas olan tikililərdən istifadə etmək, yəni onları İslam dininə uyğun şəkildə dəyişdirməklə istifadəyə vermək. II mərhələdə isə İslamın özünə məxsus və adət - ənənələrinə uyğun bir şəkildə yeni dini tikililərin tikintisini həyata keçirmək. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslamdan əvvəlki dinlərdən Azərbaycan memarlığına bir çox şey əxz edilmişdir.

Erkən orta əsrlər dövrünün dini tikililərində olan konstruktiv fəndlər daha sonradan islamlaşma dövründəki məscidlərdə də görmək olurdu. Buna misal olaraq: xaçlı-günbəzli konstruksiyaya malik olan göstərişli zalların dörtsütunlu kompozisiyaları, üç, iki və ya birnefli örtmələr, həyətlər-eyvanlar və s misal göstərmək olar. XX əsrin əvvəllərinə qədər bir çox dini tikililər gəlib çatmışdır. Onlardan biri də Ağsu yaxınlığında yerləşən məscidin planı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Təxminən VIII əsrə aid olan bu məscid həmin dövrdəki digər Şərqi ölkələrindəki dini tikililərlə oxşar analogiyası yox idi. Məscid uzadılmış düzbucaq nisbətlərinə malik olub üç nefə bölünürdü və nisbətən kiçik ölçülərə malik idi. Həmçinin hər bir nefdə dekor izlərinə rast gəlinən mehrab vardır.

Qafqaz Albaniyasının ərazisində yerləşən və dövrümüzdə kimi gəlib çatmış məscidlərdən biri də Dərbənd Cümə məscididir. Məscid VIII əsrin birinci yarısında xəlifə Əl-Validin qardaşı Əbu-Müslüm tərəfindən tikilmişdir. Bəzi tədqiqatçıların yazdıqlarına görə bu məscid xristian dininə mənsub olduğu bildirilir. İ.N.Berezin yazır ki, "yerli xristian rəvayətinə görə bu bina bizim dinə (xristian-müəllif) aid olduğu göstərilir", bu məscidi tədqiq edən M.İ.Artamonov onun VI əsrə aid olduğunu bildirirdi. M.İ.Artamonov yazırdı ki, "plana əsasən bu tikili bazilika tipdədir, xristian rəvayətinə görə xristian məbədi olması fikri ilə tam uyğunluq təşkil edir".

Bu yeganə məscidir ki, Dəməşqdəki Əl-Valid məscidi ilə oxşarlığı var. Həmçinin rəvayətlərə görə Dərbənd məbədi xristian bazilikasının bünövrəsi üzərində tikilib. Şamaxı Cümə məscidi, Sınıq qala – Məhəmməd məscidi həmin dövrlərin memarlıq nümunələridir. Şamaxı Cümə məscidi VII əsrə aiddir və bir-biri ilə birləşən üç zaldan ibarətdir. Həmçinin bu zalların simmetriya oxu üzərində qibləyə yönəldilmiş üç mehrabı vardır. Sınıq qala – Məhəmməd məscidinin yerləşdiyi yer enişli-yoxuşlu olmasına baxmayaraq memar bundan məharətlə istifadə edərək ikimərtəbəli, tək minarəli bənzərsiz quruluşlu bina yaratmışdır.

Bir sonrakı orta əsrlər XII – XIV əsrləri əhatə edir. Bu dövr Azərbaycan memarlığının yüksəlişidir. İntibah dövrü sayılan bu dövrlərdə şəhərlər get – gedə böyüyür və inkişaf edirdi. Lakin bu barədə bizə çox az məlumat gəlib çatmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq İbn əl – Əsir, Həmdullah Qəznəvini, Vəssaf və başqa ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahların yazdıqları məlumat şəhərlərin tarixini öyrənməyə imkan verir. Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı kimi paytaxt şəhərlər get-gedə böyüyüb inkişaf edirdi.

Təbrizdə təkcə memarlıq deyil həmçinin bütün sənət növləri inkişaf etmişdir. Məhz buna görə də Təbriz Azərbaycanın mədəni inkişafının mərkəzinə çevrilir. K.Janın dili ilə desək, “Şərqlə Qərb arasında mədəniyyət mərkəzi”dir Təbriz. Qazan xanın dövründə vəzir Rəşidəddinin tikdirdiyi Rəşidiyyə xüsusilə seçilirdi. Bura Akademiya şəhərciyi kimi tanınırdı. Məlumatlara görə Rəşidiyyədə 24 karvansaray, 30 min yaşayış evi, 1500 dükən, 2 kitabxana, hamamlar, bağlar, dəyirmanlar, 2 cümə məscidi və s. tikililər olmuşdur. Buranın əsas tikililəri Günbəd, yəni Rəşidəddin türbəsi, Dər-üş-Səfa xəstəxanası, 60 min kitabı olan kitabxana təşkil edirdi. Naxçıvan şəhəri XI-XII əsrlərdə sənətkarlığın inkişafı ilə bərabər memarlıqda da yüksək nailiyyətlərə çatmışdır. “Əcaib-əd-dünya” adlı tarixi yazıda Naxçıvan haqqında bəhs edilərkən yazılırdı: “...orda çoxlu saray, köşk, eyvan vardır. Şəhərin yaxınlığında daşdan qala tikilmişdir. Qalada mədrəsə və məscid vardır. Bütün binalar kecdən və bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç – dörd mərtəbəlidir...”

XII əsrdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzində edilən araşdırmalara görə Möminə Xatın türbəsinin yerləşdiyi sahə olmuşdur. Bunu meydan ətrafında bir sıra komplekslərin olması sübut edir.

Bakı şəhərinin həmin dövr üçün özünə məxsus yeri vardır. İngilis araşdırmaçısı Flinders Petri Bakı adının qədim yazıların tarixi e.ə.III minilliyin sonlarına aid edilən misir mifologiyası “Ölülərin kitabı”ndakı “Bakhau” ilə uyğunlaşdırmışdır. Bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları Bakının hələ eramızdan əvvəl mövcud olduğunu söyləyirdilər. Bunu Qədim Azərbaycan memarlıq tarixinin tədqiqatçısı D.A.Axundov sübut etmişdir.

XII – XIV əsrlərdə Azərbaycanın çox saylı işğallara məruz qalması müdafiə memarlığının inkişafına təkan vermişdir. Müdafiə tikililəri həmin dövrün silahlarına tab gətirəcək şəkildə inşa edilirdi. Bu müdafiə tikililərinə misal olaraq – Gülüstən

qalası, Gədəbəy Qız qalası, Əlincə qalası, Aydınbulaq qülləsi, Muxas gülləsi, Abşeron qəsrləri, Dairəvi Mərdəkan qəsri, Nardaran qəsri, Romana qəsri, Bayıl qəsri və s. göstərmək olar. Bu tikililərdən ən qədimi IX əsrə aid olan Gülistan qalasıdır. Qala Şamaxı ərazisində yerləşir və XII – XIII əsrlərdə yenidən qurularaq möhkəmləndirilmişdir.

Rəvayətlərə görə xalq dilində Qız qalası da adlandırılan qala Şamaxı hakiminin öz qızı üçün yaylaq imarətinin yerində tikdirdiyi söylənilirdi. Digər bir nadir qalalardan biri Bayıl qəsridir. Qəsir Bayıl burnunun 350m şimal – şərqində yerləşir və yan divarları tamamilə düz olmayan uzunsov bir düzbucaqlı formasındadır. Bayıl qəsrinin 15 qülləsi vardır. Qəsrin tədqiqi zamanı bəzi daşların üzərində onun tikdiyi tarix hicri tarixlə göstərilmişdir ki, bu da miladi 1232-1235-ci illərə təsadüf edir. Xalq rəvayətlərində deyilənlərə tikili daha qədim bir kompleksin özülləri üzərində tikildiyindən XII – XIII əsrlərdə xanəgah kimi istifadə olunurdu. Bu da qala divarlarının və otaqlarının daha göstərişli olmasını açıqlayır.

Qəsrin divarları üzərində müxtəlif bəzəklər vardır ki, buna misal olaraq frizin fraqmentlərini göstərmək olar. Bu fraqmentlərin qalıqları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Həmçinin burada yonma daş fiqurlardan və daş relyeflərdən istifadə olunmuşdur. Müdafiə tikililərin bəziləri təkcə müdafiə xarakterli deyil, həm də iqamətgah kimi də istifadə olunurdu. Bu da həmin tikililərin göstərişli olmasını açıqlayır.

Azərbaycan ərazisindəki qədim dini tikililərin araşdırılması üçün çox az saylı məlumatlar vardır. Yalnız XI-XIII əsrlərdəki tikililərə əsasən ən möhkəm və inkişaf etmiş memarlıq tipoloji növlərindən birini məscidlər olduğunu sübut edir. Bu dövrdəki Cümə məscidlərinin memarlıq formalarına görə daha möhtəşəm və əzəmətli olduqları üçün şəhər tikilişində dominantlıq edirdilər. Məhəllə məscidləri cümə məscidlərindən fərqli olaraq daha sadə və alçaq idilər ki, bu da bəzən yaşayış evlərinə bənzədilirdi. Cümə məscidləri isə öz əzəmətliyi ilə hər zaman diqqəti çəkirdi. Bəzi Cümə məscidləri memarlıq, eksteryer və interyer baxımından yüksək sənət nümunəsi hesab olunurlar. Minarələr və xatirə tikililəri də dini memarlığın bir hissəsidir və arxitektura cəhətdən olduqca zəngindirilər.

Memarlığımızın mühüm əhəmiyyət kəsb edən tikililərin əsas hissəsini mülki tikililər təşkil edir. Bu nümunələr sırasına körpülər, hamamlar, karvansaraylar və bazar meydanlarını göstərmək olar. Karvansaraylardan danışarkən Böyük İpək Yolunun adını çəkməmək mümkün deyil. Bu yol bəşəriyyət tarixində ən möhtəşəm nəqliyyat vasitəsidir. Böyük İpək Yolunun uzunluğu təxminən 7 min km-dən çox olub, başlanğıcını Çindən götürmüş, sonradan bütün Orta Asiya, Qafqazdan keçərək Avropada – Appenin yarımadasında sona çatmışdır. Qədim dövrdə Azərbaycan İpək Yolunun əsas qovşaqlarından biri idi və e.ə. II əsrlərdə ən çox istifadə olunan yol olub. Burdan yol iki istiqamətə ayrılıb.

Birincisi Kür çayından başlayıb İberiya və Kolxidaya uzanırdı, digəri isə şimal tərəfə dönərək Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca Qafqaz və Dərbənd çöllərinə keçərək yunan şəhər koloniyalarına uzanırdı. Yolun Azərbaycan ərazisindən keçməsi yolun böyük bir hissəsinin su yolu olmasına səbəb olurdu. Bu da tacirlər tərəfindən bəyənilirdi. Çünki malların su yolu ilə daşınması ən ucuz başa gələn vasitə idi. Yolun keçdiyi Şamaxı, Dərbənd, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Naxçıvan və Bakı kimi şəhərlər daima inkişaf edirdi, memarlıq baxımından da dəyişikliklərə məruz qalırdı. Bu şəhərlərə gəlib – gedən davamlı tacirlər Avropadan gətirdikləri mallarını saxlamaq üçün karvansaraylar tikilirdi. Həmçinin bu karvansarayların yanında monastırların və qonaq yerlərinin inşasına icazə almaq üçün yerli hakimlərə müəyyən bir məbləğ ödənilirdi. Bu tikililərin böyük bir hissəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu da həmin dövrdə xalqımızın inkişafı barəsində böyük məlumat verir.

Mərkəzi bazar kompleksinin mühüm hissəsi olan məscidlər kimi hamamlar da ayrılmaz hissəsi idi. Həmin dövrlərdə Qazan xanın verdiyi fərmana əsasən, vəqf rolunu daşıyan məscidlər onun saxlanması üçün gəlir mənbəyi rolunu oynayır. “Bazar meydanlarının xarakterik strukturu islam dininin ehkamlarıyla bağlı idi. Gündə beş dəfə namaz tələbinə uyğun olaraq, dəstəmaz alınması vacib idi. Ticarət adamlarının adətən göz önündə olduğunu nəzərə alaraq, onlar bu qanuna riayət etməyə məcbur idilər. Bu mərasimlərin yerinə yetirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə bazar meydanlarında mütləq hamamlar və məscidlər inşa edilirdi” [26].

Karvansaraylara misal olaraq Multani və Xan karvansaraylarını misal göstərmək olar. Xan və ya Kiçik karvansaray kimi də adlanan tikili XIV-XVI əsrlərə aid edilir. S.Qmelinin yazılarında bu tikili haqqında qeyd edirdi: “Karvansaray onun xüsusi qeyd etməyə layiqdir, o, tam körfəzin yanında yerləşir və bu səbəbdən malları gəmilərdən birbaşa ona daşımaq olar”. [26]

Digər bir memarlıq irsimiz olan körpülər günümüzdə kimi az sayda qalıb. Onları araşdırarkən həmin dövrün memarlıq siması və konstruktiv həlləri haqqında müəyyən dərəcədə məlumat verir. Bu tikililərin bir hissəsi demək olar ki, tamamilə dağılıb, bəzilərinin qalıntıları qalıb, çox az saydakının isə günümüzdə də istifadə olunur. Bu da həmin dövr memarların konstruksiyalarının sirlərini dərinləndirən mənimsəmələrini göstərir. Körpülərə misal olaraq Xudafərin körpülərini, Gəncə körpüləri, Qırmızı körpü, Şəmkir körpüsü və s. misal göstərmək olar. Bunlardan ən məşhuru Xudafərin dərəsində yerləşən Onbeşaşırımlı və Onbiraşırımlı körpüləridir.

Hər iki körpü adını ele o dərədən alıb. H.Qəznəvinin yazdığına görə körpünü Məhəmməd peyğəmbərin dostu Bəkr ibn Abdullah tərəfindən h.15–ci ildə tikdirmişdir. Körpü XII əsr abidəsi sayılır, bunu körpünün elementləri və detallarının həmin dövr üçün xarakterik olduğu üçün demək olar. İkincisi isə Elxanilər dövründə XIII əsrdə tikilmişdir. 11 aşırımdan ibarət olan körpünün hazırda 3 aşırımı qalıb. Sahil tağları aşırımlarının dağıdılması barədə İranla keçmiş SSRİ birgə razılaşması ilə XX əsrin 30-cu illərində Şimali və Cənubi Azərbaycan arasındakı əlaqə kəsilmişdir. Günümüzdə kimi ilkin görünüşünü saxlayan körpülərdən biri də Qazax bölgəsindəki Qırmızı körpüdür. Körpünün digər bir adı Sınıq körpüdür. Abidə XII əsrə aiddir.

Azərbaycan memarlığında inşaat sənəti olduqca geniş yayılmışdır. Tikintidə əsasən eksteryer və interyerində bəzək – inşaat materiallarına tələbat olduqca çoxdur. “Bəzək – inşaat materiallarına boyalar, şüşə, kaşı, mozaika və s. aiddir. Boyalar kaşı kimi mühafizə və eyni zamanda dekorativ əhəmiyyəti olan inşaat materialıdır. Boya bütün inşaat materiallarından ən qədimidir. Belə ki, hələ daş dövründən yaşayış mağaralarında, yəni insan hələ tikməyi bacarmadığı vaxtlardan boyalara təsadüf edilir” [26]. Həmçinin boyalardan dekor kimi istifadədən əlavə onu

ağacı çürüməkdən və parçalanmaqdan qoruyan, kərpici, suvağı və başqa davamsız materialları daha uzun ömürlü etmək üçün tərkiblərinə qatırdılar. Bu ləvazimat tərkibinə görə iki hissədən ibarətdi: birinci hissəsi narın toz halına salınmış rəngləyici maddələrdən ibarətdir: - ikinci hissəsi isə tozun ayrı – ayrı hissəciklərini birləşdirən onu bircinsli kütləyə çevirən maddədən ibarətdi. İlk vatlarda rəngləyici kimi, təbii rənglənmiş, müxtəlif maddələrin yanmasından alınan dudadan istifadə olunurdusa sonradan texnika inkişaf etdikcə rəngəndirici maddələrin də alınma qaydası dəyişir, daha asan və əlverişli qaydada olurdu. Sonra rəngi müxtəlif cür bitkilərin mürəkkəb emalından alınan şirələrdən rəngləyici maddələr düzəldilirdi.

IX əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində islamın tam yayılmadığı bölgələrdə Alban – xristianları yayılmağa və yarımüstəqil knyazlıqların tərkibində birləşməyə başladılar.

Alban – müsəlmanlar alban – xristianlarla birgə yaşamağa başlamışdılar. Bunu da şəhərlərdəki həm məscidlərin həm də kilsələrin olmasından aydın şəkildə görmək olar. Alman – xristianlarının kilsələri memarlıq cəhətdən olduqca gözəl və maraqlı idi. Kilsələrə misal olaraq: Zəyzit kilsəsi X- XI əsrlərə aiddir, X əsrə aid olan Tatev kilsəsi, Gəncəsər məbədi, Qoşavəng kilsəsi, Böyük Həsənin kilsəsi, Qızıləng kilsəsi misal göstərmək olar.

Monastırlardan isə Amaras monastırı, Xudavəng monastırı, Müqəddəs Yelisey monastırını və Müqəddəs İakov monastırını göstərmək olar. Bütün bu dini tikililərin özünə məxsus dekor həlli vardır. Bu dekorativ bəzəklər günümüzdə kimi tam formada olmasa da, bəzi hissələri gəlib çatmışdır.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində bəzi mənbələrdə yazılırdı “Bunlar altar xaçının daşdan olan relyefli naxışlı və alban yazılı altlığı, eyni zamanda Mingəçevir məbədlərinin memarlıq detalları, erkən orta əsr abidələrinin qalıqları arasında aşkar edilmiş kapitel və bazaların fraqmentləridir.

Bu dövrə aid və günümüzdə qədər qorunmuş abidələrdə zəngin daş bəzəyi yoxdur. Daş üzrə oyma əsasən profillər şəklində rast gəlinir. Pəncərə haşiyələri, karnizlər, tağların impostları profillərə malikdir. Daş bəzəyinin kasadlığı və sadəliyi

Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsr abidələrini qonşu dövlətlərin memarlığından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir”.

Qafqaz Albaniyasında dekorativ emalı mümkün olmayan çay və çöl daşından istifadə edilirdi ki, bunun da səbəbi sol sahili hissəsində keyfiyyətli daş yataqlarının azlıq təşkil etməsi idi. Sağ tərəfin sola nisbətən daha zəngin daş yataqlarının olması inşaatda möhkəm süxurlu daşlarla yanaşı əhəngdaşı və tuf kimi materiallardan istifadə olunurdu.

Lənikdəki dairəvi məbəd eksteryeri olduqca maraqlıdır. Onun divarlarını çay daşlarından təkrarsız bədii obrazlı hörgüsü, qapı aşırımlarının haşiyələri açıq rəngli əhəng daşından düzəldilmişdir və interyerin konstruksiyası kərpic daşından əldə olunmuşdur. Erkən orta əsrlərdə dekora olduqca maraq çox idi. Lakin buna baxmayaraq həmin dövrün alban abidələrinin eksteryeri lokanik və ciddi idi. Bəzi mənbələrdə yazılır ki, “günbəzsiz dini tikililərdə ifadəlik vasitəsi üzərində dekor elementlərinin cəmləndiyi tapqırı və zəfər tağları idi. Yeni tikililərin fasadlarında köhnə tikililərin ayrı – ayrı element və detallarının istifadə ənənəsi bir sıra xristian alban abidələrinin fasad tərtibatını zənginləşdirmişdir”.

Kilsələrdə XII – XIV əsrlərdə qapı aşırımları dekor zənginliyinə görə olduqca diqqəti cəkirdilər. Bəzi məbədlərin olduqca vacib eksteryer aksenti barabanlar ilə yaradılırdı. Buna misal olaraq Arzu xatın kilsəsini misal göstərmək olar.

Kilsənin baraban yarım silindirik tağlarla birləşmiş 16 cüt nazik yarım sütunla qurulurdu. Mənbədə yazılana görə “açıq boz rəngli daşdan yerinə yetirilmiş arkada barabanın çəhrayı hörgüsü fonunda kontrast şəkildə seçilir. Tağların içərisindəki tillərində pəncərə aşırımları və planda üçbucaq tağçalar sıralanır.

Gəncəsər məbədində baraban heykəllərin və daş oymanın vasitəsilə daha gözəl tərtib edilmişdir”. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, orta əsrlərdə Alban memarlığında dekorun dini tikililərin müəyyən hissəsində üstünlük təşkil edirdi.

Daha çox tikililərə bədii-memarlıq cəhətdən üstünlük verilirdi. Abidələrin içərisinin işıqlı olması üçün bəzi tikililərin pəncərələri olduqca geniş və hündür olurdu.(Şək.4)

1.3. XV – XIX əsrlərdə memarlığın əsas xüsusiyyətləri

XV əsr memarlığı digər dövrlərin memarlıq adət-ənənələrini özündə əks etdirmişdir. XVI əsrdə tikilən tikililərin çox hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşir. XV – XVI yüzillərdə Azərbaycan memar və nəqqaşları digər ölkələrdə də tanınmağa başlamışdır. Və onlar öz bacarıqları ilə digər şəhərlərdə də gözəl sənətkarlıq nümunələri yaratmışlar. Bu şəhərlərə misal olaraq, Bursa, Qahirə, Bağdad, Səmərqənd, Herat və s. nümunə kimi göstərmək olar. Həmin ölkələrdə günümüzdə kimi gəlib çatan bir çox Azərbaycan memarlarının imzasını daşıyan memarlıq nümunələri vardır. Azərbaycanlı memar Əhməd Təbrizli Bursadakı Yaşıl türbənin qapılarını incəliklə işləyərək öz imzasını qoymuşdur. Təbriz ustaları Yaşıl türbənin yanındakı Yaşıl məscidin mehrabını özlərinin hazırladıqları mütəlif cür boyalı çinilərlə yüksək zövqlə bəzəmişlər. İstanbuldakı Topqapı sarayının baştağını və Sultan Səlim məscidini təqribən 1522-ci ildə Azərbaycanlı memar Əli Təbrizli tərəfindən tikilmişdir. Bütün bu abidələr göstərirki, Azərbaycan memarları həmişə öz üzərlərində çalışmış, və daima yeniliklər gətirmişlər.

XVII yüzillik ölkəmizdə şəhərlərin gözlə görünəcək dərəcədə inkişafı, yeni tikililərin yaradılması ilə əlamətdardır. Bu dövrdə dini tikililərlə yanaşı, karvansaralar və onlarla bağlı olan ticarət tikililəri də önəmli yer tuturdu. Azərbaycan ərazisi tarix boyu tacirlərin və sənətkarların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Buda onunla bağlıdırki, Azərbaycan ərazisində ticarət yollarının çox hissəsini su yolları təşkil edir. Bura gələn tacirlər özləri ilə gətirdikləri mallarını burada rahat saxlamaq üçün karvansaraların ətrafında özlərinə uyğun tikililər tikdirirdilər.

Bunlara misal olaraq karvansara hamamları və onların ətrafındakı yaşayış yerləridir. Azərabycan memarlığı XVIII əsrdə monumental xarakter daşıyır. Ölkəmizdə iqtisadi cəhətdən böhrana uğraması Azərbaycanın memamlığındada durğunluğa səbəb olmuşdur. Və buda inşaat sənətində müəyyən geriləmələrə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamandada şəhərsalma sənəti sahəsində dönüş yarandı və yaşayış məskənləri iri şəhərlər xanlıqların sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi.

XV əsr memarlıq abidələrinə Təbrizdə Göy məscid, Qeysəriyyə bazarı, Həşt-Behişt saray kompleksi, Məqsudiyyə və Nəsiyyə mədrəsələri, Şirvanşahlar saray kompleksi, Həsən padşah məscidi daxildir. İrəvan ərazisində olan Göy məscid 1764 –1768 ci- illərdə tikilmişdir. Məscid ölçüsünə görə İrəvan məscidlərinin ən böyük və mərkəzi məscididir. Məscidin daxilinə 28 hücrə, kitabxana, ibadətqah və iç həyəət daxildir. Sovet hakimiyyəti dövründə məscidin 4 minarəsindən 3-ü sökülmüş, bir hissəsi isə məktəb olaraq istifadəyə verilmişdir. Məscid müəyyən dövrlərdə də ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. 2010-cu ildə yenidən bərpa işləri həyata keçirilənlərək məscid ilkin variantına qaytarılmışdır. Məscidin eksteryeri əlvan rənglərdən: mavi-sarınnın üstünlük təşkil etdiyi incə haşiyə naxışlarla və şəbəkələrlə yüksək səviyyədə işlənmişdir.

Şirvanşahlar sarayı təxminən III əsr müddətinə tikilmiş və XVI əsrdə tamamlanmışdır. Kompleks Şirvanşah dövlətinin hökmdarının Bakıdakı iqamətgahı idi. Kompleksin daxilinə: Saray hamamı, Şah məscidi, Şirvanşahlar türbəsi, Divanxana, Seyid Yahya Bakuvinin türbəsi və Keyqubad məscidi daxildir. Bu abidələrdən bir qisminin qalıqları dövrümüze kimi çatmışdır. Müxtəlif vaxtlarda tikilməsinə baxmayaraq tikilən tikililər ümumi bəddi təəssürat yaradırdı. Kompleksin memarları tikililərdə qədim ənənələrə sadıq qalmışlar. Şirvanşah sarayının əsas mərkəzi hissəsi Keyqubad məscidi XIV əsrdə tikilmişdir. Saray binasına aid məlumat bizim dövrümüze qədər gəlib çıxmamışdır.

Bu səbəbdən tam tikilmə tarixi bilinmədiyindən memarlıq abidələrindəki yazılara uyğun olaraq ordakı tarixlər qeyd olunur. Məscid, türbə və saray oxşar materiallardan istifadə olunaraq tikilmişdir. 1501-ci ildə saraya aid heç bir məlumat aşkar olunmamışdır. XVII əsr sarayda heç kəs yaşamayıb. Bu haqda Pater Rafael

dyu Man əsərində Şirvanşahlar sarayını təsvir edərkən bəhs etmişdir. Rusiya imperiyası dövründə saray qismən təmir edilmişdir. Sarayın restavراسiyası zamanı önəmli olan bir sıra detallar məhv olmuşdur. Saray Bakının ən hündür yerində yerləşir və qədim şəhər divarları ilə mühasirəyə alınmışdır. Sarayın ətrafında yerləşən binalar da saraya daxildir. Bütünlüklə bu tikililər birlikdə kompleks adlanır. Əvvəllər türbənin ətrafında qədimi məscid var idi. Hal-hazırda onun müəyyən hissələri qalmışdır. Saray hündür hissədə yerləşdiyindən uzaq məsafədəndə hiss olunaraq diqqəti cəlb edir. XVII əsr Azərbaycan memarlıq nümunələrinə Şamaxı ərazisində yerləşən Kəlləxana türbələr kompleksi, Nardaran birminarəli məscidi, Gəncədə yerləşən Şah Abbas məscidi, Multanı tacirləri tərəfindən tikilmiş Suraxanı atəşpərəstlər məbədi, Təbrizdə yerləşən Şibli karvansarası daxildir.

Şamaxıda yerləşən Kəlləxana məqbərəsi 17 – ci əsrə aiddir. Bu kompleksdən bir neçə yan tikilidən və 9 türbədən ibarət olmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə bu türbələrin bir neçə hissələri məhv edilərək sökülmüşdür. Kompleks ticarət yolu üzərində yerləşmişdir. Abidəmemar Sərkər Əbdüləzim tərəfindən tikilmişdir. Şamaxı tarixi abidələrlə zəngin olmuşdur, lakin təbii şəraitə görə tarixi abidələrin çox hissəsi məhv olmuşdur.

Nardaran birminarəli məscidi 1663-cü ildə Nardaran kəndində tikilib. Nardaran məscididə həmçinin Şirvanşahlar saray kompleksi ilə eyni səviyyəyə malik olub, hər ikisi yüksək səviyyədə tikilmişdir. Nardaran məscidi orijinal cəhətləri ilə seçilir. Şah Abbas məscidi 1606-cı ildə layihə əsasında memar Şeyx Bahəddin Məhəmməd Amil tərəfindən tikilmişdir. XVII əsrin dəyərli abidələrindən biri sayılır. Binanın tikintisində yumurta ağı və gil-əhəngdən istifadə ulnaraq qırmızı kərpiclə tikilmişdir. Şah Abbas məscidi öz dövründə ən iri ibadətqah olmuşdur. Şəbəkə üsulu ilə işlənmiş və heçbir mısma istifadə olunmamışdır.

XIX əsrə aid memarlıq nümunələrinə bunları misal göstərmək olar: memarı Qasım bəy Hacıbababəyoov olan Bakıdakı karvansaray, 1857-ci ildə tikilmiş Şamaxıdakı teatr binasını. Tikilinin memarı Qasım bəy olmuşdur,

1859-cu ildə tikilən Qubernator bağı,
1865-ci ildə isə Dənizkənarı parkın əsası qoyuldu və get – gedə genişləndirilməyə
başlandı,
1882-1883-cü illərdə tikilən Nobel bağı,
1883-cü ildə H.Z. Tağıyevin teatr binası tikilmişdir,
1886-cı ildə Bakının İkinci qala qapıları bu ildə tikilmişdir.
1890-cı ildə İncəsənət muzeyinin binası ucaldıldı,
XX əsr – 1913-İsmailiyyə binası tikilmişdir,
1926-cı il ilk dəfə radionun fəaliyyətə başlaması və ilk elektrik dəmiryolunun
tikilməsi ilə yada qalmışdır.
1950-1960-cı illərdə Hökumət evi, Respublika stadionu, Akademiya şəhərçiyi,
Hava limanı, Dövlət sirki kimi görkəmli memarlıq nümunələri ucaldılmışdır
1967-ci illərdə Metro stansiyalarının tikintisinə başlandı,
1970-80-ci illərdə Respublika sarayı, Dəniz vağzal, Yeni zoopark tikilmişdir
1990-cı illərdə H.Əliyev adına İdman və Konsert kompleksləri tikilmişdir,
1999-cü ildə Bakı-Supsa kəməri inşa edilmişdir

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN MEMARLIQ NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Memarlıqda ornamet

Ornamet Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Həm memarlıqda həm də incəsənətdə geniş istifadə olunur. Ornamet bir növ dekor sayılsada fərqləridə coxdur. Dekorun tərkibində ornamet əsas hissə sayılmır. Həmdə ornamentin bəzəyi obyektin formasına görə ritmik təkrarı olur. Dekor üçün isə sərbəstlik və təsvirilik daha üstündür.

Azərbaycan memarlığında istifadə olunan ornamentlər icərsində - Bizans mozaikası dairə formasında olur və daha çox günəşi xatırladır, meandr isə əyri xətlərdən və zolaqlardan ibarət naxışdır: mirvari, ravvenna mozaikası və s. demək olar.

Memarlıq, ədəbiyyat və incəsənət xalqa məxsusdur və xalq özü yaratmışdır. Bunu Marksizm – leninizim klasikləri və görkəmli dühalar qeyd etmişlər. Xalq tərəfindən yaradılmış memarlıq və sənət əsərləri tarix boyu həm özləri yaşayır, həm də öz müəlliflərini yaşadırlar. Günümüzdə xalq memarlığına böyük dəyər verilir və onu qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırlar. Eyni zamanda xalq memarlığında istifadə olunan üsullar və bədii sənət günümüzdəki istər yaşayış binalarında istərsədə digər memarlıq nümunələrində istifadə olunur.

Ümumiyyətlə xalq memarlığı dedikdə nə başa düşülür: bu memarlığı bir növ bədii memarlıqda adlandırmaq olar. Çünki memarlığın bu növündə eksteryerdə və interyerdə istifadə olunan bəzək nümunələri oduqca bədii xüsusiyyətə malikdir.

Qədim dövr memarlığından müasir dövr memarlığına kimi bədii sənət nümunələrindən oduqca geniş istifadə olunur. Bu nümunələrin əsasını qədimdə xalqın yaratdığı bədii ornamentlər, naxışlar vəs. təşkil edir. Qədim tikililəri arşdırarkən onların tikintisində oduqca minimum ləvəzimatdan istifadə edildiyini iqtisadi cəhətdən daha sərfəli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu istər adi yaşayış evlərində istərsədə xan imarətlərində görülür. Bununla belə bu tikililər öz füsunkarlıqları ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dövrlərdə evlərin eyvanları həyətə doğru

olurdu, bəzi halarda isə iki, üç və dörd tərəfli eyvanlarla təmin olunurdu. Həmçinin ayrı – ayrı evlərin əsasən xanların və tacirlərin evlərində çoxlu şəbəkələrdən istifadə olunmuş siyirməli pəncərələrdən istifadə olunurdu ki, bu da yay aylarında otaqları bağlı eyvana çevirməyə imkan verirdi.

Ümumiyyətlə yaşayış binalarının kompozisiyası bədii kontrast prinsipi əsasında qurulmuşdur. Nəinki yaşayış binalarının bəzi tikililərdə həmçinin bu prinsip əsasında qurulmuşdur. Məsələn: qapı və darvazalara zərif nəqşlər vurulduğu halda hasarlar sadə olurdu. Buna baxmayaraq çoxunluq tikililərin interyerində və eksteryerində çox bəzəkli olur və tərtibatında ümumiyyətlə bədii kontrast prinsipinə təsadüf edilmir.

Ornamentin əsas növlərindən biridə həndəsi ornamentdir ki, buda əsasən sadə həndəsi fiqurların nöqtə, kvadrat, dairə, romb və s. təkrarlanması ilə düzəldilir.

Həmin dövrlərdə boyalar əsasən tikilinin kölgəli hissəsinə, naxışdar isə gün düşən tərəfə vurulurdu. Bununda səbəbi kölgədə rəngin daha aydın görünməsi, naxışın isə gündə daha aydın bilinməsi idi. Bu üsulu indiki muasir tikililərdə də görmək mümkündür. İnteryerdə rəngarəng şüşələri olan şəbəkələrə, rəflərə, coxrəngli kaşilərə - yəni üzü şirəli kərpiclərə, kafellərə, rəngli malaya, bir və coxrəngli qabarıq nəqşlərə və s. bəzəklərə üstünlük verilirdi.

Tikililərin içərsində ləçəkli tağ, taxçada gül, baxçada gül, adlanan naxışlara rast gəlinir. Bu bəzəklərin ən aktualı “Buta” ornamentidir. Buta ornamentini Azərbaycanın simvolik ornamentlərindən biridi və memarlıqda da geniş istifadə olunur.

Qabaq tikililərdə buxaralardan istifadə olunurdu. Buxara eyni zamanda kuxnada və havanı sovurub çəkmək rolunu oynayır. Həmçinin buxaralardan qiymətli kompozisiya oyulmuş bəzək nümunələrində var. Lakin günümüzdən bunlardan demək olarki istifadə olunmur, bununda səbəbi maddi və iqtisadi cəhətdən sərfəli olmamasıdır. Buna görə get – gedə istifadəsi unudulmuşdur.

Müxtəlif konstruksiya elementləri və zərif naxışlarla çox zəngin olan Azərbaycan memarlığında daş hörgü, kərpic hörgü və bunlardan qurulan kombinasiyalı divar hörgüləri və s. geniş istifadə olunurdu. Bu nümunələrinin

bəzilərini sənətkarlar düzəldib satışı çıxarırdılar və bu bugünkü inşaat işlərinin səlafi kimi hesab etmək olar. Günümüzə kimi gəlib çatmış qədim Azərbaycan bədii memarlığının bir sıra növləri daş hörgülər, giriş yolları, qapı və darvaza dekorları, tağlar, şəbəkə, haşiyə ornamentləri, xonçalar və s. misal göstərmək olar.

İri, nəhəng hörüklər sayılan tsiklopik hörgülər ən qədim daş hörgülər sayılırdı. Qədim tikilərin bir çoxu bu üsulla tikilirdi. Bu memarlıq nümunələrindən biridə Naxçıvan ərazisində yerləşir.

XI – XII və XV əsrlərdə tikilmiş Şirvani – Abşeron və Bakı memarlıq abidələri öz hörgü texnikasının üstünlüyünə görə xüsusilə böyük şöhrət tapmışdılar. Tikintidə hansı növ daş hörüklərindən istifadə həmin tikilinin yeri və təbiətindən aslı olaraq müxtəlif olurdu.

Tikilinin konstruksiyasının möhkəmliyi baxımından tənzimçi tağlardan istifadə daha məqsədə uyğundur və bunlar iki tip hörgü sərhəddini təşkil edirdi; kəllə daşlarda möhkəmlik üçün istifadə olunurdu; təzyiq saxlayan divarlar üçün yonulmuş daşlardan , təzyiq saxlamayan divarlar üçün isə yonulmamış daşlardan istifadə olunurdu. Daş hörgülərdən tək cə tikintidə deyil həm də interyer və eksteryerdə də istifadə olunurdu. Bacarıqlı Azərbaycan ustaları sayə divar fondunda möhtəşəm qabarıq xonçalar olan fiqurlu hörüklər və s. düzəldirdilər.

Kərpic hörgülər də daş hörgülər kimi Azərbaycan memarlığında geniş inkişaf etmişdir. Naxçıvan abidələrini və XII əsrin abidələrini kərpic hörgü nümunələri kimi göstərmək olar. Bu memarlıq abidələrini kərpicdən düzəldilmiş 91x91 sm ölçüdə olan iri bloklarla işlənmişdir.

Günümüz memarlıqda da bu hörgü üsulundan müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Azərbaycan memarlığının araşdırılması zamanı aşağıdakı kərpic hörgü nümunələrinə rast gəlinmişdir:

- a) əvvəlcədən düşünülmüş forma üzrə oxşar tipli hörgü;
- b) qabarıq hörgü yəni relyef hörgüsü;
- c) rəngbərəng kərpiclərdən olan hörgü;
- d) yuxardakı növlərdən istifadə olunaraq hörülən hörgü;

Bəzi hörgü nümunələrində var ki, bunar hörüldükdən sonra rənglənmişlər. Deməli tikililərin atmosfer təsirlərindən mühafizə etmək və hörgünü qorumaq eyni zamanda tikilinin ümumi görünüşünü tamamlayıb ona bədiilik vermək üçün üzvi şirəli kərpiclərdən istifadə daha məqsədə uyğun olurdu. Deyilənlərə görə hörgü kərpiclərinin quruluşu, eyni zamanda quran yazılarını ifadə edirmiş ki, bu da dini baxımdan kərpic hörgüsünü dahada yayılmasına səbəb olurdu.

Kombinasyalı hörgü kərpic və daşın kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. Xalq memarlığında kombinasiyalı hörgü konstruksiya və bədii cəhətdən ən faydalı və səmərəli hörgü üsuludur. Bu hörgü üsulundan Zaqatala və Balakən rayonlarında daha geniş yayılmışdır. Kombinasyalı hörgü üsulundan indiki dövrdə də istifadə olunur, bu ən çox uzaq rayonlarda fərdi yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərində uğurla istifadə olunur.

Qədim Azərbaycan memarlığının araşdırılması zamanı ölkəmizdə yüzə yaxın sütun növlərinin olduğu aşkarlanmışdır. Ölkəmiz ərazisində tapılmış ən qədim sütunlar V və XV əsrlərə aid edilir. Bunlardan birincisi Mingəçevir məbədinin sütunlarıdır, digəri isə Bakıda tikilmiş Şirvanşahlar srayının sütunlarıdır. Araşdırmalar nəticəsində əldə olunmuş mənbələrə əsasən demək olarki, Azərbaycan ərazisində memarlıqda istifadə olunan ağac sütunların növü çox formaları isə müxtəlif və görkəmli olmuşlar.

Daş sütunlar isə tam əksinə növü az, forması isə çox və sadə, pirimitiv formada olmuşdur. Abşeronda daş sütunlardan geniş istifadə edilmişdir ki, bunarda formaca kiçik, biraz kobud və səkkizbucaqlı olmuşlar. Ölkəmiz ərazisində tapılan sütun başlıqlarının həcmi klassik nümunələrində olduğu kimi, sütunun hündürlüyünə görə bir – birindən tərsinə aslı olur.

Giriş yolları Azərbaycan memarlığında xüsusən ictimai və dini binaların eksteryerində bədii aksent təşkil edirdi. Çox vaxt giriş yollarında həm konstruktiv həm də dekorativ baxımından əhəmiyyətli olan stalaktutlərdən istifadə olunurdu. Bəzi hallarda giriş yolları dördbucaqlı şəkildə olur və bir – birinə bənd edilmiş iki tağdan ibarətdi. Bu tağlar xaricdən böyük, içəri tərəfdən isə bir qədər kiçik tağdan ibarət olur.

Giriş yolları daşdan və ya kərpicdən düzəldilir. Onun bəzəkləri isə daşda yonulmuş bitki ornamentli və fiqurlu kərpic hörükləri olduqca göstərişli idi.

Qapı və darvazalar Azərbaycan küçə memarlığının əsas cəhətini təşkil etməklə yanaşı giriş yollarında tamamlayıcı ünsürüdür. Mahir Azərbaycan ustalarının bir – birindən görkəmlidarvaza nümunələri sadə hasarların fonunda bədii kontrast yaradır. Bu nümunələri əvəz olunmaz edən isə mahir ustaların yalnız əl aməyindən istifadəsidir. Onlar taxta parçalarından düzəldilmiş həndəsi ornamentlər və dəmirdən düzəldilmiş cəftə, həncamə və s. kimi nümunələrdən geniş istifadə edirdilər. Bakı ərazisində qədim zamanlardan bu günə kimi gəlib çatmış qapı və darvaza nümunələri üzərindəki profili taxtalardan düzəldilmiş həndəsi ornamentlər Azərbaycan xalq memarlığının ən gözəl nümunələri sayıla bilər. Tapılan nümunələr üzərindəki ornamentlər təbiətdən alınmış heyvan və bitki şəkilərinə rast gəlinir.

Yaşayış evlərinin və binalarının ən səciyyəvi ünsürlərindən biri şəbəkədir. Öz quruluşları etibarı ilə şəbəkə müxtəlif növləri vardır: bir gözlü şəbəkə, çox gözlü şəbəkə, əlvan şüşəli və s.

Araşdırmalar onu göstərir ki, şəbəkələr haqqında kifayət qədər mənbə yoxdur. Yalnız görkəmli ustaların söhbətlərindən müəyyən qədər mənbə əldə olunmuşdur. Şəbəkə bütöv şəkildə deyil, əvvəlcədən ayrı – ayrı hissəciklərdən yığılır. Əksər hallarda isə iri taxta parçalarından kəsilir. Şəbəkələrin davamlığını artırmaq üçün onu əvvəlcə isladılıb daha sonra isə tüstüyə tutub qurudurlar. Şəbəkələrin göstərişini artırmaq üçün onları əlvan şüşələrlə bəzəyirmişlər. Müasir Azərbaycan memarlığında da geniş şəkildə şəbəkələrdən istifadə olunur. Bu şəbəkələr zavodlarda ixrac edilir.

Azərbaycan ornamentlərindən biridə haşiyə ornamentidi. Bu ornament eramızdan iki min il əvvəl aid edilir. Haşiyə ornamentinə orta əsrlərdə, XVIII əsrdə geniş tətbiq olunmuşdur. Ümumiyyətlə haşiyə ornamentini dedikdə, bir zolaq daxilində müxtəlif naxışların bir və ya bir neçə dəfə təkrar olunması deməkdir.

Formasına və naxışların düzülüş qaydasına görə haşiyə ornamentini müxtəlif olur. Məsələn – bitki təsvirli haşiyə ornamentini, həndəsi təsvirli, heyvan təsvirli və ya hansısa üslubuna uydurulmuş haşiyə ornamentini. Bəzi hallarda bu növlərin

hamısından istifadə etməklə yəni kombinə etməklə alınan haşiyə ornamentidə olur. Günümüz memarlıqda da, interyerdə də bu ornamentə rast gəlinir.

Xonça ornamentləri Azərbaycan ornamentlərinin ən qədim növlərindən biridir. Naxışların vurulma və kompozisiyalarına görə müxtəlif növləri vardır. Bunlara misal olaraq – həndəsi şəkilli xonçalar, bitki şəkilli xonçalar, müəyyən üsluba uydurulmuş xonçalar, həndəsi və bitki şəkilli xonçalardan istifadə etməklə müəyyən üsluba uydurulmuş xonçalar, Şəmsi tipli xonçalar, ulduzvari kompozisiyaya malik xonçalar, epik və müxtəlif ornamentlərdən çəkilən xonçalar və s. kimi növləri vardır. Ümumiyyətlə xonça ornamentləri növ baxımından olduqca zəngindir. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, xonçaların kompozisiyası müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bədii kontrast əmələ gətirən xonçalar daha çox sayə divar üzərində vurulur.

Muxtəlif şəkillərə malik xonçalar bəzən simmetrik formada düzəldilmiş olur. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, binaların bir küncünə vurulan xonçalar da var. Bu həmin binanın memarının imzası kimi qəbul olunur və “damğa” adlanır. Xonçaları araşdıraraq müəyyən olumuşdur ki, binaların gün tutan tərəfindəki xonçalar gün tutmayan tərəfinə nisbətən az qabarıq olurlar.

XX əsrin əvvəllərində ornamentlər bir qədər şəkillərinə görə eklektikləşmişdir. Azərbaycan xonçaları üçün ən səciyəvisi üzərində bitki naxışları olan 8–12-16 guşəli xonçalardır. Bunlarında diametri təxminən 30 sm olur, buda təbii daş parçasının formasına bərabərdir. Müasir interyerdə və eksteryerdə xonçalardan geniş istifadə olunur. Müasir xonçalar nə qədər də əvvəlkilərə nisbətən təkmilləşdirilmiş və müasirləşdirilmiş olsalar da, çəkirlərinə və rəsmlərinə görə olduqca kobuddurlar.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda 100-ə yaxın müxtəlif quruluşlu tağlar var. Bunlara misal olaraq: taxca tağlar, buxarı tağlar, dekorativ tağlar və giriş yolu tağları. Tağlar əsasən iri formada olduqlarından əsasən saraylarda, dini ocaqlarda və ictimai binalarında istifadə olunur. Çünki bu tip iri tikilərdə daş və ya kərpicdən tağbənd tikmək konstuksiya baxımından daha əlverişli idi.

Tağbəndlərin özlərinə aid ornamentləri və naxışları var və müstəvi dekorativ tağlar öz formalarına görə bir qədər mürəkkəb olurdular.

2.2. Dini tikililərin bədii xüsusiyyətləri

Azərbaycan memarlıq incilərindən biridə minarələrdi. Əsasən minarələr hansısa məscidlərə aid olur. Məs., Naxçıvandakı və İçərişəhərdəki cümə məscidləri, Cənubi Azərbaycandakı dini tikililərin minarələri, Möminə Xatun türbəsinin minarələri və s. kimi minarələr vardır. Həmçinin hansı məscidə aidliyi bilinmiyən minarələrdə vardır ki, buda minarələrin necə inkişaf etdiyini göstərir. Bu tip minarələrə misal olaraq: Şəmkir minarəsini, Pirsaat Xanəqahının minarəsi, Qarabağlar kəndindəki Qudi xatın kompleksinin minarələri, Cənubi Azərbaycanda yerləşən Savə Minarəsini misal kimi göstərmək olar.

Savə Minarəsi Böyük səlcuq sultanı Toğrul bəyin dövründə təxminən 1061 – ci ildə tikilmişdir. Minarə uzun illər ərzində üst hissəsi dağıldığından onun şərəfəsinin və şərəfəüstü qülləsinin forması demək olarki bilinmir. Bu minarənin forması və quruluş cəhətdən Şəmkir və digər ayrıca olan minarələrlə oxşarlığı olduğu şübhəsizdir. Araşdırmalar nəticəsində olan məlumata görə “Savə minarəsinin silindirik, yuxarıya doğru getdikcə yüngülcə incələşən gövdəsi kərpicdən yığılmış “səlcuq zənciri” adlanan kəmərlərlə üfüqi bölümlərə ayrılmışdır. Bu silindirlərəarası səthlər mürəkkəb həndəsi naxışlarla üzələnmişdir. Kəmərlər qurşaqlarının ortasında yenə kərpicdən “kvadrat kufi” adı ilə tanınan düzbucaqlı yazı sətirləri yığılmışdır. Tədqiqatçılar Savə minarəsindəki kufi yazıları bu tip kitabələrin ilk nümunəsi sayırlar. Başdan – başa berrəngli kərpicdən ucaldılmış və səthi həmin kərpicdən yığılmış qabarıq naxış və kitabələrlə örtülən Savə minarəsinin bədii təsir gücü zəngin işıq – kölgə effekti ilə əldə edilmişdir. Gövdəsinin bəzək tərzinə görə Savə minarəsini Azərbaycan və Orta Asiya minarələri arasında bağlayıcı halqa hesab etmək olar”[4].

Bütün bunları nəzrə alıb minarəyə nəzər yetirsək deyə bilərik ki, üzərindəki işləmələr əsasən iki ornamentdən ibarətdir. Birincisi haşiyə ornamentinin həndəsi növüdür, ikincisi isə şəbəkələrdən ibarətdir. Və buda şəbəkənin həndəsi növüdür. Ustat burda hər iki ornamentlərdən məhəharətlə istifadə edərək ikisi arasında gözəl kontrast yaratmışdır. Məhəmməd məscidinin minarəsində görünüş baxımından maraqlıdır. Onun şərəfəsinin olduqca zəngin işləməsi vardır. Burada istifadə edilən ornamentlər haşiyənin həndəsi növündəndir. Alt hissəsində isə mirvari adlanan ornamentlə bəzənmişdir.

Xatirə tikililəri Azərbaycan memarlığının zəngin nümunələrindən biridir. Memarlıq həllinə görə xatirə tikililəri əsasən iki qrupa bölünür. Birinci qrupa qülləvari türbələr aiddir. Tikilini daşdan olan memarlıq detallarının əlavəsi ilə bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Türbələrin inşasının geniş yayıldığı dövr əsasən XII – XIII əsrləri əhatə edir. Ölkəmizin ərazisində olan qülləvari türbələrin ən qədimi XI əsrin ikinci yarısına aiddir.

“İslam ölkələri memarlığını araşdıranlar qülləvari türbələrin məkan, konstruksiya və bədii memarlıq həllinin genetik kökləribarədə müxtəlif fikirlər sürmüşlər. Azərbaycan ərazisində qalan çoxsaylı qülləvari türbələrin tarixcə ən qədimi XI əsrin ikinci yarısına aiddir. Bu memarlıq tipinin Azərbaycanda ən monumental nümunələri XII əsrin ikinci və XVI əsrin birinci yarısında ucaldılmışdır” [4]. Azərbaycan ərazisində olan türbələrə misal olaraq Şakir Ağa türbəsi, Yusif Küseyr oğlu türbəsi, Möminə Xatun türbəsi, Qarabağlar türbəsi, Gülüstan türbəsi, Dər kənd türbəsi və s. bu tip zəngin türbələr vardır. Azərbaycan memarlarının ən böyük nümayəndələrindən biri olan memar Əcəmi Naxçıvaninin əsərindən biridə Yusif Küseyr oğlu türbəsidir.

Türbə Naxçıvan şəhərində yerləşir. Türbə memarlıq cəhətdən ikiqatlı olub, hər bir qatıda səkkizbucaqlı formasındadır. Türbə xaricdən bir qatlı görünür çünki onun sərdabəsi yer altında yerləşir və yastı günbəzlə örtülüdür. Yusif Küseyr oğlu türbəsinin araşdırılmasından əldə olunan məlumatlarda yazılırdı: “Üst qüllədə isə səkkizüzlünün həm işləri, həm də bayır səthlərində dayaz çatma tağçalarverilmiş, daxiliməkan sferonik, bayır prizmatik həcm isə səkkizüzlü uca piramidavari

günbəzli örtülmüşdür. Bütün türbə bişmiş kərpicdən tikilib, yüksək tikinti texnikası ilə seçilir. Türbənin bütün səkkiz səthi müxtəlif şəkilli həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, sonra gəç məhlulu ilə tavalər şəklində birləşdirilərək səthlərin üzərində möhkəmləndirilmişdir. Quruluş etibarı ilə türbənin yalnız bir səthi, qərb tərəfə baxan səthi, başqa şəkildə həll edilmişdir. Burada türbənin giriş qapısı yerləşdirilmişdir. Çatmatağ şəkilli bu qapı üzərində haşiyələr formasında verilmiş həmin hissə çıxıntılar vasitəsi ilə bir portal şəklini almışdır. Türbənin rəis, xoca Yusif Küseyir oğlu üçün h. 557 – ci ildə tikildiyini göstərən kitabə bu səthin yuxarı hissəsində yerləşdirilmişdir.” [4]

2.3.Tarixi abidələrdə istifadə olunan şəbəkə növləri

Şəki xanlarının sarayı Azərbaycanın orta əsr memarlığının ən görkəmli bir abidəsidir. Sülh uğurunda alovlu mübariz, zəmanəmizin görkəmli şairi Nazim Hikmətin sözləri ilə desək, “əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı bircə Şəki xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edər”.

Dünyada öz orijinallığı ilə yeganə olan xan sarayını 1762-ci ildə Muştaq təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hüseyn xan tikdirmişdir. İmarətin xüsusi tikinti üslubu vardır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, hər kvadratmetr şəbəkə təqribən beş min bir-birinə geydirilən hissələrdən ibarətdir.

Sarayda xalq təsviri incəsənətinin bir çox növləri, xüsusi olaraq XVIII-XIX əsrlərdən maraqlı divar rəssamlığı nümunələri ümumiləşmişdir. Şəki xanlarının sarayı şəhərin yuxarı hissəsində idi. Tikinti kompleksinə daxil olan xan istinadgahı qalanın içərsində yerləşirdi. İndi bu kompleksdə saraydan başqa, yəqin ki, dəyişdirilmiş formada, bir hovuz və fasadın qarşısında bir neçə ağac qalmışdır.

Saray köhnə şərq şəhərləri üçün xarakterik olan əlavə divarlarla əhatə olunmuşdur. 1853-cü ildə tərtib olunmuş plana əsasən istinadgahda xanın ailəsi və növərləri üçün müxtəlif təyinatlı tikintilər yerləşirdi. Ancaq bu plana görə ayrı-ayrı binaların təyinatlarını müəyyən etmək mümkün deyil, çünki onların bu planda hərbi

vəziyyətə uyğun təyinatları göstərilmişdir. Bundan başqa onuda nəzərə almaq lazımdır ki, Şəki xanlarının Rusiya tərkibinə daxil olduğu dövrdən, planın tərtib olunduğu dövrə qədər də sözsüz ki, yeni tikintilər tikilmişdir.

Bütün bunalara baxmayaraq, bu planın xan sarayının keçmiş, tikinti xüsusiyyətlərini öyrənməkdə böyük əhəmiyyəti var. Bizə qədər gəlib çatan Şəki xanları sarayının memarlıq ansamblının ümumi təsvirini muqayisə etdikdə, plandakı bir çox tikintilərin keçmiş təyinatlarını aydınlaşdırma bilirik.

Hər şeydən əvvəl, bütün ərazini düzgün planlaşdırılması, müxtəlif tikililərin bir-birilə uyğunlaşmasına ciddi riayət edilməsi kompozisiya cəhətdən üç sərbəst bağ və çoxlu hovuzların olması diqqəti cəlb edirdi. Bu hovuzların əksəriyyəti fantanlı idi. Kompleksə daxil olan tikililərin əksəriyyəti xan nəslinin ayrı-ayrı üzvlərinin yaşayış evləri idi. Onlar güman ki, müxtəlif vaxtlarda tikilmişdir, Təsvirdə yad edilən tikililər təbiidir ki, planda göstərilən bağların dövrəsində olan, bizə gəlib çatmış bir qrup evlərin eynidir. Şəki qalasının bu hissəsi sözsüz ki, ön hissə olmuşdur.

Şəki xanları sarayı yay saray pavilyonu sayılırdı. Qış sarayı hesab olunan saray güman ki, bağlar arasında, planda göstərilən bir qrup yaşayış binalarının əhatəsində olmuşdur. Haqqında danışdığımız saray binası, bəzi tikililərdən kiçik olsa da, bu qrup tikililər arasında əsas yeri tuturdu.

Şəki xanları sarayının ön fasadı cənuba baxan ikimərtəbəli binadan ibarətdir. Mərtəbələrin planı eynidir. Bir cərgədə yerləşən üç ev bir-birindən dəhlizlə ayrılır, bununla da saray planı öz sadəliyi və aydınlığı ilə fərqlənir. Sarayın baş otaqları birinci və ikinci mərtəbədə yerləşən sallər olmuşdur ki, burada iki ensiz taxca arxa divarda və bir enli taxca ön divarda yerləşirdi. Enli taxca və birinci mərtəbənin zalı güman ki, rəsmi qəbul yeri olmuşdur. Mərtəbələr arasında daxili əlaqə olmamışdır. İkinci mərtəbəyə fasaddan girişləri olan, yan otaqların arxasında yerləşən pillələrlə qalxırdılar. İlk nəzərdə belə yöndəmsiz görünən pilləkənlər tikintinin yay sarayı olmasını aydınlaşdırır. Kompleks tikintiyə daxil olan qış sarayı yay sarayına sarayın şimal fasadı ilə əlaqədar olan tikinti ilə birləşirdi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, birinci və ikinci mərtəbələr arasında daxili yolun olmaması,

sarayı iki hissəyə, rəsmi qonaq və şəxsi xüsusi hissəyə ayrılması ilə aydınlaşdırılır. Saxlanan sənədlərə görə aşağı mərtəbənizli divanxana adlanırmış.

Sarayın rəsmi hissəsinin başqa hissələrdən təcrid edilməsi feodal şəhəri üçün adi haldır və bu hala hətta yaşayış evlərində də təsaduf edilir. Beləliklə, kənar adamlar ancaq birinci mərtəbəyə daxil ola bilirdilər. Yuxarı mərtəbəyə isə xan ailəsinin üzvləri və ya onlara qulluq edən adamlar buraxılırdılar. Bu adamlar təsvir etdiyimiz yay sarayına da buraxılırdılar. Qış sarayı binası tərəfindən yay sarayının ikinci mərtəbəsinə qalxmaq üçün binanın yan tərəflərində pilləkən nəzərdə tutulmuşdur. Sarayın baş fasadı cənuba-şəhərə tərəfdir. Ümumilikdə memarlıq cəhətdən tikili yüksək səviyyədədi.

Pəncərə şəbəkələrinin hündəsi ornamentli fiqurları, onlara vurulan müxtəlif rəngli şüşələr fasadı ayıran hissələrin ornamentli səthləri ilə çox gözəl uyğunlaşır. Belə şəbəkəli fonda piştağın dərin taxcaları çox aydın bir sürətdə gözə çarpır və eyni zamanda sarayın birinci mərtəbəsinə girişləri və onların üzərindəki ikinci mərtəbənin balkonlarını çərçivəyə alır. Beləliklə, sarayın baş fasadının kompozisiyası üç elementin uzlaşması ilə xarakterizə edilir: divarın ornamentliyi, naxışlı şəbəkə və piştağların genişliyi. Ümumiyyətlə, fasadın memarlığı sarayın daxili planlaşdırılmasında və onun konstruktiv həllində yüksək rəssamlıq sənətini nümayiş etdirir.

Sarayın interyerində naxışlar daha çox maraq doğurur və bir çox tədqiqatçıların nəzərini cəlb edir. Naxışlar hər iki mərtəbənin iki zalında və ikinci mərtəbənin iki qıraq otaqlarındadır. Həm birinci həm də ikinci mərtəbədəki zalların naxışları daha qiymətlidir. Naxışlar divarların bütün səthini, taxcaları, divardan plafona olan keçidi, hər iki mərtəbədəki zalların plafonlarını və ikinci mərtəbənin otaqlarını bəzəyir. Birinci mərtəbədəki plafonu hündəsi fiqurlar şəklində olan xırda ağac hissələrindən yığılmışdır. Sarayda saxlanan naxışlar müxtəlif vaxtlarda işlənmiş və onların qiyməti də müxtəlifdir. Rəssamlıq nöqtəyi nəzərdən daha qiymətli naxışların müəyyən qədəri ola bilsin ki, XVIII əsrə aid olanı birinci və ikinci mərtəbələrin zalında qalmışdır.

Saray naxışları əsasən dörd qrupa bölünür: həndəsi və təbii naxışlar, sujetlinaxışlar və quşların əksi əlavə edilmiş təbii naxışlar. Bu dörd tipli naxışlar onların vurulduğu səthdən asılı olaraq, muxtəlif kompozisiyalarda göstərilmişdir. Şəki xanlarının sarayının əsas kompozisiyası taxca və aralıqları dolduran pannodur. Bu, əsas etibarilə bitki motivlərində ibarət olan, hərdən quş şəkilləri əlavə olunmuş kompozisiyadır. Aralıqlarda vazon şəklində aşağı uzanan kompozisiyanın tipi pannonun enli taxcada və ya ensiz aralıqlarda yerləşdirilməsindən asılı olur. Xüsusi olaraq ov və döyüş səhnələrini ikinci mərtəbənin zalında və taxcanın birinci və ikinci yaruslarında haşiyə şəklində qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, Şəki xanları sarayının naxışları koloritinin zənginliyi, qızılı rəngin geniş tətbiqi ilə xarakterizə edilir. Rənglərin secilməsi yerli tonların tətbiqinə əsaslanır. O dövrün bütün divar naxışları kimi, bunlar da tempera ilə gips üzərində işlənmişdir. Şəki xanları sarayına muxtəlif vaxtlarda naxış vumuş usta rassamlardan beşinin adı bizə məlumdur. Çox güman ki, ən əvvəl ikinci mərtəbədəki zalın plafonuna vurulan naxışlar usta Abbasqulunun adı ilə bağlıdır. Bu yazı özünün ornamentli kompozisiyası, düzgün və güzgüdə əksində ustanın adının iki dəfə təkrar olunması ilə diqqətəlayiqdir. Ola bilsin ki, bu usta sarayı tikən memarın özü olmuşdur.

Birinci mərtəbədə zalın naxışlarının xeyli hissəsi 1895-1896-cı illərdə şamaxılı rəssam-nəqqaş Mirzə Cəfər tərəfindən işlənmişdir. İkinci mərtəbədəki zalın bizə qədər gəlib çatan naxışlarının çoxunun şuşalı rəssam, usta qəmbər vurmuşdur. Onun adı ilə bağlı olan 1902-ci il tarixli naxış ikinci mərtəbədəki zalın taxcasında çox gözəl naxışları var.

Təsvir olunan yaşayış evlərinin inkişaf etmiş forması Şəki xanovların evidir. Bu ev xalq yaşayış evindən saray tipli evlərə keçid formasıdır. İrəli uzanmış, düzbucaqlı formada olan ikimərtəbəli bina Şəki xalq yaşayış evlərinin əlamətlərini saxlamışdır. Əsasən interyerdə olan zəngin dekorativ elementlər binanın saray tipli tikintilərə bənzədir. Bundan əvvəlki halda olduğu kimi küçəyə çıxan divarlarda tamamilə boşluq yoxdur. Planda və fasadda evin-iş, yaşayış və qonaq hissələrinə bölündüyü adı göstərilir. Evin hər bir mərtəbəsi üç otaqdan və iki böyük olmayan

dəhlizdən ibarət olub, birinci mərtəbədən ikinci mərtəbəyə qalxan pillələrin yerləşdiyi otaqlarla birləşir. Birinci mərtəbədəki otaqlar qış yaşayış otaqları olduğu üçün bu otaqlarda buxarılar yerləşdirilmişdir. Birinci mərtəbəyə oxşar olan ikinci mərtəbə isə qonaqlar üçün idi.

Bina kəllə divarla qonşu bina söykənib, o biri divara isə çardağa qalxan pilləkən birləşmişdir. Şəkiyə xas olan binanın yerləşdiyi sahə bir az irəli çıxmış, arxa və yan tərəflərdən çaydaşı və kərpiclə hörülmüş, fasadın həyət tərəfindəki meydança çox səliqə ilə yonulmuş daşla və kərpiclə hörülmüşdür. Evin əsas fasadı aydın, xoşagəlimli forması ilə fərqlənir. Fasadın mərkəz oxu böyük vitraj şəbəkə ilə işlənmiş, buna nisbətən ritmik şəkildə xırda ölçülü şəbəkə yerləşmiş, aşağı mərtəbədə başqa ritmlə pəncərə və qapı boşluqları çox səliqə ilə və dəqiqliklə düzülmüşdür. Şəkiyanovlar evinin fasadının sadə tikilişi aşağı mərtəbədəki yaşayış evlərinin bəzəyinə çox uyğun gəlir, Buranı heç bir ornament, şəkil, hətta buxarı belə bəzəməmişdir. İkinci mərtəbənin zalının interyerində əsas yeri eninə yerləşən dekorativ buxarı təşkil edir. Buxarı gözəl şəkillərlə bəzənmiş və bütün interyer ona nisbətən simmetrik olaraq xalq yaşayış interyerinə uyğun işlənmişdir. Buxarının yanlarında divarda dərin olmayan düzbucaqlı taxcalar qurulmuşdur. Taxcalar Azərbaycanın dahi şairi Nizaminin “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun” poemalarının qəhrəmanlarının şəkilləri ilə bəzənmiş və üstü çox mürəkkəb olmayan bəzəkli stalaktitlə örtülmüşdür. Kəllə divarlarda da bu cür iki taxca olub, onların arasında qonşu otaqlara və zala açılan qapılar yerləşmişdir. Üç divarın taxcaları və boşluqları üstündən rəf keçir ki, bu rəf də stalaktit karniz üzərində qurulmuşdur.

Güzgü stalaktitin mürəkkəb quruluşunu zalın yuxarisından keçən karniz təşkil edir. Rəflərin üstündə taxcaların oxu üzərində kiçik taxcalar yerləşir. Bu taxcalar vazalarda gül dəstələri, heyvan və quş şəkilləri ilə bəzənmişdir. Zalın xarici divardan başqa bütün qalan, sahəsi isə rəsmli, ornamentli şəbəkə ilə işlənmişdir.

FƏSİL III. MÜASİR MEMARLIQDA ORNAMENTİN YERİ VƏ ROLU

3.1. Memarlıqda mövcud olan yeni üslublar

Muasir Azərbaycan memarlığı sürətlə inkişaf etməkdədir. Yeni üslublar ölkəmizin memarlığında özünü göstərir. Azərbaycan keçmişini unutmamaqla yeni üslublarda daima açıq olmuşdur. Yeni memarlıq üslublarından tikililən memarlıq nümunələri özdərində milliliyidə cəmləşdirmişlər. Buna misal olaraq Xalça muzeyini, Üç alovu və muğam mərkəzini göstərmək olar. Bu memarlıq nümunələri modern olmalarına baxmayaraq milli ruhdadılar. Azərbaycanda yayılmış üslublara misal olaraq kumpirizm, brutalizm, modern, eklektika və konstruktivizm daxildir.

Kumpirizm Azərbaycan müasir memarlığının siması olmuş “modern” cərəyanlardandır. Cərəyanı bir çox dünya memarlarının daima diqqətində olub. Kumpirizm sözünün mənası kumpirdən götürülmüşdür. Kumpirdə məşhur türk yeməyidi. Bu yemək müxtəlif salatlar və digər qida məhsullarının bir-birinə qatılmasından düzəlir. Buda bu üslubun xüsusiyyətini aydınlaşdırır – hər şeyi bir-birinə qatan memarların “sənət əsərləri”ndən. Memar hansısa layihəni işləyərkən gərək onun hansı üsluba aid olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirsin. Lakin bu odemək deyil ki, lahiyəbir çərçivə kimi çərçivə daxilində olmalıdır. Amma bütün üslub, forma, rəng və s.-ləri də bir-birinə qatmaq düzgün deyil. Düzdür elə işlər var ki, memar qarışıqlıqdan gözəllik, müasir incəsənəti, əsl memarlıq nümunəsi yarada bilib. Azərbaycanda da bu üslubda işləmək istəyən bəzi memarlər var ki, üslubu tam bilmədiklərindən özdərini işlərində düzgün şəkildə ifadə edə bilmirlər. Gələcəkdə bunun dəyişəcəyini və dahada üst səviyyəyədə olacağına əminik. “Kumpirizm məktəbi” – bütün “gözəl” elementləri düzgün şəkildə sintez edən memarların qeyri rəsmi cərəyanıdır.

Azərbaycan memarlığın da oduqca bir – birindən gözəl muasir memarlıq nümunələri tikildiyindən bu digər ölkələrin marağına səbəb olmuşdur. Discovery Science kanalında yayımlanan dünya şöhrətli tikinti və memarlıq proqramı Build it Bigger verlişi Bakıdakı memarlıq nümunələrinin, üslubları və tikinti texnikası veriliş hazırlayıb. Daha dəqiq dünyanın ilk alovşəkilli Azərbaycanın isə ilk

göydələnləri sayılan binalardan və Heydər Əliyev mərkəzi ilə daha yaxından aparıcı dizayner Danny Forster sayəsində binaların həm memarlığı həm də mühəndis həlləri ilə tanış oldu. Bu iki möhtəşəm memarlıq əsəri, həm Azərbaycan həm də dünya üçün yenilik gətirən binaların ən müasir texnologiyalardan istifadəsi, istifadə olunan materialların xüsusiyyətləri və dəqiq sayları mühəndislər tərəfindən dəqiqliklə izah edildi.

Verilişdə həmçinin Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, mədəniyyəti, tarixi, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi dünya tamaşaçısına çatdırılır.

Azərbaycanda yayılan digər bir üslub isə burutalizmdir. Lakin bu üslubda ölkəmizdə demək olarki tikili yoxdur. Çünki brutalizm ümumiyyətlə Azərbaycana gəlib çıxmayıb. Bunu dövrünün memarlarının səhvi də adlandırmaq olar, bu cür üslubda “əsərlər” yaratmayıblar. Amma bu üsluba çox yaxın olan tikililərə rast gəldinir ancaq onlar brutalizm dövründən qalan tikililər yox əsasən 80-ci illərin sovet tikililəri olduğundan onları tam brutal üslubun nümunəsi adlandırmaq düzgün olmaz. Bakıdakı brutal tikililər haqda araşdırmalar nəticəsində dolğun nümunələr tapılmasada bu üsluba xas fraqmentlərin işləndiyi binalara rast gəlinib və bunlara misal olaraq- Ayna Sultanova adına parkın yaxınlığında bir yaşayış binası. Binanın sağ tərəfinə baxanda brutalizmə xas fraqmentlər diqqəti çəkir. Bina köhnə olsa da rəng və həcm onun cazibəsini saxlıyıb. Azərbaycan Geodeziya Mərkəzi- binanın yuxarı və arxa hissəsində yenə brutal fraqmentləri görmək olar. Ümumiyyətlə görünüşcə heyran edici binadır. Əl oyunları sarayının arxasında da kobud çıxıntı diqqəti çəkir. Müəyyən qədər brutal fraqment adlandırmaq olar. Təəssüf ki digər bir çox bina kimi bu binanı da alkapon adlanan alüminium materialla örtüblər. Bu üsluba ən çox uyğun gələn bina-Respublika Arxiv binasıdır. Buranın restorasiyasından sonra hələ istifadəyə verilmədiyindən bina haqda o qədər də geniş məlumat verə bilmirəm. Dünya şöhrətli memar Le Corbusier maraqlı fikir söyləyibmiş- “ümumiyyətlə binaları üslub çərçivəsinə salmaq lazım deyil”.

XIX yüzil Azərbaycan memarlığı rus şəhərsalma sənəti əsasında şəhərlərin böyüməsi Şamaxı, Gəncə, Bakı kimi şəhərlərin baş planlarının işlənilib hazırlanması ilə secilir. Bu dövrdə əsasən, şəhər tipli yaşayış evləri inkişaf edir.

Qərbi Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra yeni üslubda tikililərin meydana gəlməsi memarlığın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb elədi. XIX yüzilin ortalarında məktəb, teatr, xəstəxana kimi yeni binalar, yaşayış evləri tikildi. Kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranması və yayılması Azərbaycan memarlığının sonrakı dövrlərdəki inkişafına önəmli təsir göstərmişdir. Azərbaycan memarlığında müşahidə olunan yeni üslublar Bakının tikintisində özünü daha aydın göstərdi. XIX-XX yüzilliklərdə neft sənayesinin sürətli inkişafı dövründə Bakı Rusiya imperiyasının iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan memarlığı iki yöndə - birinci yaşayış məskənlərinin memarlıq plan quruluşunda mühüm yer tutan bina kompozisiyası prinsipləri və ikinci olaraq Avropa memarlığı ənənələri əsasında inkişaf edirdi. Yerli memarlar və xalq ustalarının inşa etdikləri binaların kompozisiya quruluşunun əsasını ənənəvi memarlıq tuturdu. XIX yüzilin ikinci yarısında Azərbaycan milli memarlığı daha çox dini və mədəni-məişət binaları ilə seçilirdi. Yerli memarlarla yanaşı, Avropa memarlıq məktəbinin yetişdirmələri də fəaliyyət göstərirdilər. Bunara misal olaraq - Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutunun və İmperator Rəssamlıq Akademiyasının memarlarını göstərmək olar. Avropa memarlığından gələn üslubaşdırma və eklektikaya qarşı dura biləcək milli memarlığın geniş şəkildə dirçəldilməsi üçün bu dövrdə Azərbaycanda o qədər güclü şərait yox idi. Həmin dövrdə ki, mülki tikililərdə Avropa memarlığının möhkəmlənməsi və peşəkar milli memarlıq kadrlarının çatışmaması Azərbaycan memarlığında milli üslubun geniş inkişafına yol verilmirdi. Buna görə də memarlıqda milli formaların hər hansı bir tətbiqi, milli memarlığın inkişafı və təbliği baxımından əhəmiyyətli idi. Yalnız bu dini və mədəni-məişət binalarının tikintisində özünü bir üzə verirdi. XIX yüzildə yaşayış binalarını çıxarmaqla, ən xarakterik bina növü məhz ticarət binaları idi. Belə binalardan çox vaxt həm ticarət müəssisələri, həm də sənətkarlıq emalatxanası kimi istifadə edilirdi. Gəncə, Bakı, Qubadakı və Şuşa ticarət dükənləri sırası bu növ tikililərin ən bitkin nümunələrindəndir.

Bu dövrdə Azərbaycanda xəstəxanalar və şəhərlərdə kiçik tibb müəssisələri də tikilmişdir. 1860 illərdə Salyanda memar Q. Hacıbababəyovun layihəsi ilə

tikilmiş xəstəxananı buna misal göstərmək olar. Bu xəstəxana XX yüzilin əvvəllərində də fəaliyyət göstərmişdi. XIX yüzilin II yarısında tikilməyə başlanmış teatr binaları Azərbaycan memarlığında tamamilə yeni qurğu tipi idi yəni yeni tikinti texnikasından istifadə olunmuşdur. İlk teatr binası Şamaxıda 1858 tikilmidir, memar Q. Hacıbababəyovdu, sonralar isə Bakıda Tağıyev Teatrı və Mayılov Teatrı tikilmişdir. Mayılov Teatrı binası indiki Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrıdır. 1985 ildə teatrın binası yanmış, 1986-87 illərdə həmin layihə üzrə yenidən bərpa edilərək istifadəyə verilmişdir.

XIX yüzilin I yarısında irihəcmli və monumental dini məscidlər inşa edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda ənənəvi üslublara müəyyən dərəcədə davam etdirən məhəlli xarakterli memarlıq məktəbləri də tikilirdi. Məscid binalarının xarici simasının səciyyəvi xüsusiyyətləri Azərbaycan ərazisində Şəki-Zaqatala, Bakı-Abşeron, Quba-Qusar, Gəncə-Qarabağ, Lənkaran və Naxçıvan kimi yerli memarlıq məktəblərini müəyyənləşdirməyə şərait yaradırdı.

Bakıda 1895-ci ildə tikilmiş Bəy məscidi İçərişəhərdə yerləşir. Memarları Məhəmməd Haşim əl-Bakuvi və Mirəli ən-Naqi bin Seyyid Hüseyini olmuşdur, Qasım bəy məscidi 1896-cı ildə tikilmişdir və memarı Məşədi Mirzə Qafar İsmayılovdu, Təzəpir məscidi isə 1905-ci ildə tikintisinə balanmışdır, Göy məscid 1912-1913 illərdə tikilmişdir, Əmircanda M. Muxtarovun məscidi 1909-cu ildə tikilmişdir və bu hər üç məscidin memarı Z. Əhmədbəyov olmuşdur. Bu tikililər kapitalizm dövrü üçün ən xarakterik memarlıq nümunələridi.

Milli memarlıq abidələri ilə zəngin olan Qarabağ zonasında Avropa memarlığı dərin kök salıb bilməmiş, yerli üslublar arasında itib-batmışdı. XIX yüzilin ortalarında Qarabağda özünəməxsus memarlıq məktəbi yaranmışdır. Onun ən görkəmli nümayəndəsi Kərbəlayı Səfixan Qarabağidi. Memarlıq üsullarında yerli ənənə prinsiplərinə axıradək sadıq qalmışdır. Kərbəlayı Səfixan Bərdədə 1868-ci ildə İmamzadə kompleksini yenidən qurmuşdu, Ağdamda 1868-1870-ci illərdə məscid tikmişdir, Şuşada Aşağı məscidi, Yuxarı məscid, yaxud 1883-çü ildə tikilən Cümə məscidi və məhəllə məscidləri, 1890-cı ildə tikilən indiki Füzuli şəhərində

Hacı Ələkbər məscidi, Aşqabadda "Qarabağlılar" məscidi 1880 illərdə tikilmiş və s. binaları misalgöstərmək olar.

Fabrik, ambar binaları, zavod, liman, körpü, vağzal və s. tikintisi Azərbaycan üçün yeni olan sənaye-nəqliyyat memarlığının yaranmasına səbəb oldu. Kapitalizmin inkişafı dövründə Azərbaycanda müxtəlif xarakterli iki sənaye növü müəyyənləşdi. Birinci növə Abşeronun sənaye qovşağı olan və neft profilli iri zavodlarla təmsil edilən Bakı və onun ətraf rayonlarının sənaye tikintisi, ikinci növə isə Azərbaycanın ərazisində baramaaçan və ipəkçilik karxanalarının, pambıqtəmizləmə fabriklərinin, şərəbçilik zavodlarının, Gədəbəy və Qalakənd misəritmə zavodlarının, Daşkəsən mis və kobalt zavodlarının inşası sənaye memarlığının inkişafına geniş təkan verdi. Bir-biri ilə sıx bağlı olan bu sənaye zonaları arasındakı qarşılıqlı əlaqə Güney Qafqaz dəmir yolunun Bakı qolunun çəkilməsindən sonra daha da genişləndi. Azərbaycanda sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı nəticəsində sənaye memarlığı formalaşmağa başladı.

3.2. XXI əsr Azərbaycan memarlığının bədii cəhətləri

XIX-XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş memar, bəna, nəqqaş və memarlıq bəzəyi ustalarından Ustad Tağı 1816-1817-ci illərdə Şamaxıdakı qəbiristanlıqdakı "Yeddi günbəz" türbələr kompleksini tikmişdir, Hacı Məhərrəm 1822-ci ildə Bakıdakı cümə məscidinin hasarlarının memarı olmuşdur, Mirzə Qədim İrəvani rəssam-nəqqaş olan memar İrəvanda Sərdar Sarayının divar rəsmlərinin müəlifidi, xəttat Süleyman XIX yüzildə Abşeronun Əmircan kəndindəki məscidin kitabəsini hazırlamışdır, memar Zeynalabdin Abşeronun Binə kəndində məscidinin 1844-çü ildə tikmişdir, Şamaxı nəqqaşı Mirzə Cəfər, Usta Qənbər Qarabaği Şuşa nəqqaşı olmuşdur, Şamaxıdakı nəqqaş Usta Qurbanəli, Şükür Qənbər oğlu - hamısı XIX yüzildə Şəki xanları sarayının dekortaiv tərtibatı və bərpasında iştirak etmişlər, memar Cahangirbəy Əliyev

Ağdaşın baş planı 1910-cu ildə hazırlamışdır, mühəndis-memar Zirvəbəy Əhmədbəyov Bakıda Təbriz məscidinin müəlifidir.

Sovet dövrü Azərbaycan memarlığının ilk mərhələsi Bakı ətrafında fəhlə qəsəbələrinin salınması ilə bağlıdır. Həmin dövrdə gənc sovet memarlığının ilk nümunələrindən olan Abşeronda fəhlə qəsəbələrinin tikilməsini misal çəkmək olar. Baş planlardan olan "Böyük Bakı"nın baş planı yeni tikiləcək rayonları da əhatə edirdi. Mənzil probleminin həlli ilə bağlı görülən işlərlə yanaşı, Abşeron yarmadasında nəqiliyyat rabitəsi də get-gedə təkmilləşdirildi. Bakının neft rayonlarını şəhərlərlə bağlayan elektrik dəmir yolu 1926-cı ildə çəkildi. SSRİ-də ilk elektrik dəmir yolu idi. Bu xətt yol boyu inşa ediləcək tikililər kompleksinin memarlıq həlli ilə bağlı idi. Həmin dövrdə tikilmiş Sabunçu vağzalının binası bu binaların ən maraqlı nümunələrindəndir. Vağzalın mearı N.G. Bayev olmuşdur. Məmmədyarov qəsəbəsi ilk yaşayış massivlərindən biridi. Ümumittifaq əhəmiyyətli tədbirlərdən biri idi.

1929-cu ildə Azərbaycan Politexnik İnstitutu inşaat fakültəsinin ilk buraxılışı oldu. Bu buraxılışın fəal gənclərindən olan memarlardan S.Dadaşov və M.Useynov qısa müddət ərzində bir çox binaların layihəsini hazırladılar və onların tikilməsinə nail oldular. Bunlardan Bayıldakı fabrik-mətbəx hal-hazırda doğum evi olaraq fəaliyyət göstərir, Qazaxdakı Pədoqoji Texnikumunun binası, Azərbaycan Sənaye İnstitutunun indiki Azərbaycan Neft Akademiyası yeni tədris korpusu, İncəsənət İşçiləri Evi, bir sıra yaşayış binaları kompleksi diqqəti cəlb edir. XXI əsrin başlanğıcından Bakıda yaşllaşdırma və bağ-park memarlığı sahəsində mühüm işlər görülməyə başlandı.

Həmin dövrlərdə milli özünəməxsusluq axtarırları başlamışdı. Bakı şəhərində 30-cu illərdə konstruktivizmlə paralel olaraq memarlıqda milli özünəməxsusluq axtarırlarında olan digər cəryan inkişaf etməyə başlayır. Milli memarlıq irsi üzrə tədqiqatlar aparılmağa başlayır. Tikintidə Azərbaycan milli memarlığının forma və motivləri təqdim olunmağa başladı. Müasir ictimai tikililərin obraz və xüsusiyyətləri haqqında anlayışın formalaşmasında vacib bir mərhələ kimi, Hökumət evi və Bakının digər tikililərin inşası üçün elan edilən müsabiqəni xüsusilə

qeyd etmək lazımdır. Bizim fikrimizcə, müsabiqə memarlıqda milli kimlik axtarışına güclü təkan vermişdir.

Artıq 30-cu illərin sonlarında bu memarlıq istiqaməti hakim mövqeyə malik oldu. Bakıda bir sıra memarlıq əsərləri meydana çıxmağa başladı. Onlar yüksək bədii keyfiyyəti, estetik ifadəliliyi, həmçinin rahat və rəşional planlaşdırılması ilə fərqlənirdilər. Azərbaycan Nazirlər Soveti binası, Nizami adına ədəbiyyat muzeyi, Konservatoriya binası, “Nizami kinoteatrı”, layihəsi görkəmli memarlar S.Dadaşov və M.Hüseynov tərəfindən hazırlanmış “Artistlər evi”adlanan yaşayış evi belə memarlıq obyektləri sırasına daxildir.

Yeni dövrdə Azərbaycan memarlarının yenilik axtarışları muasir memarlığın milli ənənələrlə uyğunlaşdırılması meylləri ilə səciyyələnir. Bu sahənin inkişafında memar S.Dadaşov və M.Useynovun birgə fəaliyyəti əsa yer tuturdu.

Gəncənin yenidən bərpası və sonrakı inkişafının 1939-cu ildə təsdiq olunmuş layihə əsasında Bakıdan sonra respublika şəhərlərinin ən iri baş planlarındandır. Layihənin memarları S.Qocamanlı, A.P.Slobodyanik olmuşdur. Həmin dövrlərdə Gəncədə yeni sənaye müəssisələri, kinoteatrlar, klub və mehmanxanalar tikildi, Gəncə çayının üzərindən körpülər salındı, məktəblər, institut vəs. bu kimi yeni tikililər tikildi. Həmçinin Nizami Gəncəvinin 800 illik yubleyi ilə əlaqədar şairin abidəsinin layihəsi hazırlandı, layihəsinin müəlifləri heykəltaraş F.Əbdürrəhmanov, memarlar S.Dadaşov, M.Useynov idi və İkinci Dünya müharibəsindən sonra ucaldıldı. Şairin anadan olmasının 850 illik yubileyi ilə əlaqədar 80 illərin sonu - 90 illərin əvvəllərində ənənəvi Nizami türbəsində əsaslı surətdə yenidənqurma işləri aparıldı, şairin türbəsinin quruluşu memar F. İmamquliyev tərəfindən xeyli dəyişdirildi.

30-cu illərin sonunda, Yevlax, Xankəndi və Şəki şəhərlərinin də, baş planlarının işlənilib hazırlanmasına başlanıldı. Bu dövrdə memarlığın əsas çəhətlərindən biri respublikada çoxlu məktəb binalarının qurulması idi.

1944-cü ildə Azərbaycan da Memarlıq İşləri İdarəsi yaradıldı və ilk rəisi akad. S.Dadaşov oldu. Buda memarlıq fəaliyyətinə böyük təkan verdi. Azərbaycan xalq təsərrüfatının sonrakı dövrlərdə ki, inkişafı üçün yeni sənaye tikililərinin

yaradılması ehtiyacı meydana gəldi. Sumqayıt və Daşkəsən şəhərləri, sonralar isə Mingəçevir şəhərinin salınması təxminən 40-cı illərin ortalarına təsadüf edir.

Dünya illərindən olan açıq dənizdə, polad dirəklər üzərində olan şəhərcik məhz Azərbaycanda tikilmişdir. Neft Daşları 1949-cu ildə Xəzərdə tapılan zəngin neft yatağın ilə bağlı tikilmişdir. Bu qeyri-adi şəhərciyin bədii-memarlıq simasını bir qədər "adi" adlandırmaq olar. Bununda səbəbi tikililərin adı yaşayış evləri, orijinal küçə-estakada sistemi, mədəni-məişət müəssisəsi korpusları və s. olmuşdur.

1950-ci illərdə Azərbaycan memarlarının mühüm yaradıcılıq fəaliyyətinin əsasını Bakının mərkəzi hissəsinin yenidən qurulması təşkil edirdi. Bakının mərkəzində çoxlu sayda yenidənqurma işləri aparıldı və yeni tipli binalar ucaldıldı. 50-60 illərdə tikilmiş olan M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanası, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi və keçmiş V.İ. Lenin Mərkəzi Muzeyi Bakı Filialının binaları, 1960 ildə tikilən Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının binası, və s. binalar Bakının memarlığını zənginləşdirdi.

Dağlıq hissəsində - keçmiş Sovet küçəsində Bakıda ilk çoxmərtəbəli yaşayış binaları tikilmişdir. Bura indiki N. Nərimanov rayonu ərazisidir. İndiki H.Cavid rayonu sahəsində Dağlıq yaylanın tikintisi 50-ci illərdə memarlıq sahəsində demək olarki iri tədbirlərdən biri idi. Burada salınmış H.Cavid prospektindəki yaşayış binaları, əvvəllər tikilmiş olan Azərbaycan Politexnik İnstitutu indiki Texniki Universitetin binasının yenidən bərpası və s. tikililər Bakıda yeni tipli rayonların meydana gəlməsinə təkan verdi.

Respublikanın başqa şəhərlərində də ictimai və mədəni-məişət təyinatlı binalar ucaldılırdı. Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən kimi yeni şəhərlərdə mədəniyyət evləri, ticarət müəssisələri, rayon mərkəzlərində kinoteatrlar, uşaq bağçaları və məktəb binalarının tikintisi kütləvi şəkildə alındı. Naxçıvanda 1961-ci ildə Musiqili Dram Teatrının tikintisinə başlandı, memarları Ə.İsmayılov, H.Məcidov olmuşdur. Bununlada şəhərin baş planında mərkəzin əsası qoyuldu. 1960-cı ildə Gəncənin mərkəzi hissəsində memarlar Ə.İsmayılov, F. R.Leontyeva tərəfindən tikilmiş olan uzunsov quruluşu və kadrılar planı monumentl İnzibati bina şəhərin memarlığında əsas yer tuturdu.

50-ci illərdə trikintidə israfçılığın aradan qaldırılması, sənaye bazasının böyüdülməsi ilə bağlı tədbirlər Azərbaycan sovet memarlığında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Həmin plana əsasən boş sahələrdə kütləvi binaların tikintisini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanda 1960-cı illərdə şəhərsalma və memarlığın yüksəlişində yeni dövr başlayır. Paytaxt Bakı şəhəri məhz bu illərdə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı kimi böyük şəhərə çevrilmişdir.

Bakının ən gözə yerlərində görkəmli memarlıq nümunələri yaradılmış, şəhərin görkəminə təsir edən ona yeni sima verən müasir binalar ucadılmışdır. Bunların əsasən əksəriyyəti ümummillə liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə və fəal nəzarəti altında layihələndirilib tikilmişdir.

Həmin dövrdə Bakının təsdiq edilmiş baş planının hazırlanmasında Heydər Əliyevin xidməti əvəzsizdir. Liderimiz paytaxtımızın müasir şəhərsalma tələblərinə cavab vermək baxımından gələcəyini böyük üzaqqörənliklə həll etmişdir. Bakıda və onun ətrafında tikilmiş bir sıra sənaye müəssisələri, həmin dövrdə yaradılmış nəqliyyat sistemi Azərbaycanın bu günkü müstəqilliyi və iqtisadi yüksəlişi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır.

Bakıda 60-cı illərin sonu - 80-ci illərdə bir çox iri ictimai bina və qurğular tikilmişdir. Bunlardan "Bakı" memarı H.Məcədov olmuşdur, "Qarabağ", "Azərbaycan", "Moskva", "Abşeron" mehmanxanaları, Memarları Ə.İsmayılov, F.Leontyeva olan Dövlət Sirkisi, Respublika Sarayı, Baş poçtamtın yeni binası, bu binaların layihəsi M.Hüseynovdur; N.Axundova və A.N.Oltetsianın aidi, Respublika Statistika İdarəsinin binası, Bakı Dəmir Yolu Vağzal- layihəsi Ş.Zeynalova, Y.N.Kozlov, X.Rəhimova aidi, Nərimanov rayon İcra Hakimiyyətinin binası –memarı T.Xanlarov olmuşdur, Dövlət siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivinin binası (Ş.Zeynalova, Y.Qədımov), memarı İ.Əliyev olan "Nigah sarayı", "Gülüstən" şadlıq sarayı kompleksinin memarları olan H.Əmirxanov, N.Hacıbəyov, T.Şarinski, F.Rüstəmbəyova, N.İsmayılov, K.Kərimov 1982-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı almışlar, Bakı şəhəri Nizami rayon İcra Hakimiyyətinin binası layihəsinin müəllifləri T.Xanlarov, H.Muxtarovdur,

Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının binası və s. binalar şəhərin memarlıq quruluşunu daha da mükəmləşdirirdilər. Bakıda tikilən iri ictimai binalardan İdman Sarayı, "Şərq bazarı" kompleksinin 2-ci növbəsi, 18 mərtəbəli Hesablama Mərkəzi və s. quruluşu və şəhərsalma həlli baxımından diqqətə layiq idilər.

Araşdırmalar nəticəsində tapılan yazılarda bildirilirdi ki, "bu dövrdə yaradılmış Bakının gözəl güşələrinin birində yerləşən xarici ölkələrin dövlət başçıları üçün tikilmiş iqamətgahın müəllifi memar Rasim Əliyev xatırlayır ki, burada aparılan işlər zamanı Heydər Əliyev tikintiyə azı həftədə iki dəfə gəlib, tikintinin problem və çətinlikləri ilə şəxsən tanış olurdu. Hələ işin layihə mərhələsində o, binanın memarlıq planında otaqların beynəlxalq diplomatik fəaliyyətin tələblərinə uyğun olaraq yerləşdirilməsi məqsədilə memarlara əsaslı göstərişlər verirdi. Bina üçün zəruri olan müxtəlif tikinti materiallarının Bakıya xarici ölkələrdən yollanması yalnız Heydər Əliyevin qayğıları və təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur. Binanın ətrafında salınmış park zonası üçün Heydər Əliyev hətta ağac növlərini özü seçmişdir. Bir sözlə iqamətgahın yaradılmasında Heydər Əliyevin memarlıq istedadı və Beynəlxalq siyasi təcrübəsi üzvi sintez halında təzahür etmişdir".(27)

Metropoliten tikintisi o vaxt zərurətə cevrildi ki, Bakının sürətlə genişlənməsi nəticəsində şəhərin ayrı-ayrı rayonları arasında nəqiliyyat əlaqəsi çətinləşdiyindən. Hələ Bakının baş planının hazırlandığı 1932-ci il variantında metro tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Bakı metropoliteninin 1 növbəsinin 1-ci sahəsi 1967-ci il noyabrın 6-da açıldı. Burada stansiyaların sayı 5 idi.

Gözdən keçirilən 20 il ərzində Azərbaycanda baş verən dəyişikliklər bütün denyadan bizə gələn əksər arxitektorların, planlaşdırıcıların, urbanistlərin diqqətini cəlb edir. Bakının arxitektura obyektlərinin layihələndirilməsi ilə tək-cə yerli təşkilatlar deyil, həm də tanınmış xarici firmalar, dünya şöhrətli arxitektorlar məşğul olurlar: C.Foster, Zaxa Xalid, Jan Novel, K.Vatanaba, T.Morofosis, ingilis Atkins, Skot Vilson, Amerika, Almaniya, Cənubi Koreya, Türk, İran və başqa firmalar. Bakının təcrübəsi respublikanın akademik və professional KİV işıqlandırılır. Bəziləri şəhərin zahiri ölçüsünün dəyişməsi, nisbətən yaxşı abadlaşma

və dizayn, şəhərin ictimai istifadə yerlərinin keyfiyyəti barəsində danışırlar. Digərləri də, 1992-ci il “Əsrin neft müqaviləsi”nin imzalanması kimi əhəmiyyətli hadisəni Bakı şəhərinin yenilənməsi və yüksəlişi üçün stimül və strateji vasitə adlandırırlar. Bakı təcrübəsi, respublikanın əksər şəhərlərində planlaşdırıcılar və icra hakimiyyətləri üçün bir nümunəyə çevrildi. Həm tənqidi rəyləri, həm də rəsmi icmalları bir fikir birləşdirir- biz nadir bir hadisə ilə rastlaşmışıq; şəhərin tarixi mərkəzinin sürətli yenilənməsi, qarşısızalmaz hündür tikililər, xidmət sistemi və nəqliyyat infrastrukturunun köklü dəyişilməsi. Müasir zamanın kəndlərinin dinamik artımı və dəyişilməsi mərhələ üzrə baş verir və onların ardıcıl şəkildə gözdən keçirilməsini tələb edir. Bakının şəhərsalmasında 90-cı illərin məhəllələrinin quruluşuna seçilmə, təsadüfi yollarla ayrıca binaların salınması ilə səciyyəlidir. Torpağın qiyməti qaxdığına görə sifarişçilər hündür mərtəbəli binalara üstünlük verirlər. Belə yaşayış evləri, N.Nərimanov, İnşaatçılar, İnkilab prospektlərində, Zərdabi, R.Behbudov və s. küçələrdə az mərtəbəli tikililər söküləndən sonarə tikilmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir yüksək texnologiyə sahəsində lider olmaq istəyən dövlət, şəhərlərin planlaşdırma quruluşunu formalaşdıraraq onu öz ərazisində inkişaf etdirməlidir. Bununla belə, şəhərin və onun texniki parkının geniş təşkilə innovasiya dövrünün azalmasına, yəni ideya və hazırlanmadan məhsulun axırncı həyata keçməsinə qədər vaxtının sürətlənməsinə səbəb olmalıdır. Texniki parkların yerləşdirilməsinin bu çür məsələsi ilə arxitektərlərin, şəhərsalma mütəxəssislərinin texnoloq və ekoloqların birgə əməyi sayəsində bacarmaq olar. Azərbaycanın şəhərlərinin şəhərsallma quruluşunda, istehsalat və sahibkarlıq məktəb və eliminin qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərin formaları öz təcəsümünü tapır ki, bunarsız da XXI əsrin texnoloqgiyalarının geniş reallaşmağı mümkün deyil.

Azərbaycanın şəhərsalma təcrübəsində nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə texniki parklar ideyası artıq kök salıb, ona tələbat var. Buna sübut – Sumqayıt texniki parkının yaradılması, həmçinin onların “ikinci dalğasının” əmələ gəlməsidir. Artıq yaxın zamanlarda Gəncədə, Mingəçevirdə texniki parklar yaradılacaq, eyni zamanda da Şirvanda, Naxçıvanda, Abşeron yarımadasında- Ələtdə və Dübəndidə

İT-mərkəzlərinin salınması planlaşdırılır. Ehtimal ki, Azərbaycan texniki park hərəkatına elmi- metodiki və konsultativ dəstək göstərə biləcək, texniki parkların arxitektur- planlaşdırma həllərinin və onların müasir şəhərlərin qurluşunda yerləşməsinin yeni prinsiplərini təqdim edə biləcək vahid şəhərsalma planlaşdırma mərkəzinin yaradılması zəruriyyəti meydana çıxıb. Bundan əlavə, müasir telekommunikasiya nealiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən ayrılıqda texniki parklardan deyil, respublikanın yerləşdirmə sistemində texniki parkların və ya şəhər- texnopolislərin vahid şəbəkəsindən danışmaq lazımdır. Bu halda, ayrı-ayrı vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi maksimal effektiv şəkildə şəhərsalma, elmi və istehsalat məsələlərini həll edib bununla da şəhərlərin sabit inkişafı üçün əlavə şərait yarada bilər.

İctimai-siyasi komplekslər böyük ictimai- siyasi əhəmiyyət daşıyan obyektlərdən formalaşır: Nazirlər Kabineti binası, Hökumət Evi, şəhər İcra Hakimiyyəti, ictimai təşkilatların binası və başqaları.

İnzibati- işgüzar komplekslər inzibati-idarə müəssisələrinin mərkəzləşməsi ilə əlaqədirlər(məsələn, Bakı şş ZE ltd Architects Partners ofis binası).

Xatirə kompleksləri inzibati-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar, görkəmli şəxslərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan mühüm hadisələrin əbədiləşdirilməsi üçün yaradılır.

3.3.Müasir Azərbaycan memarlığına estetik baxış

Heydər Əliyev Mərkəzi 29 dekabr 2006-cı il tarixli, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 1886 nömrəli Sərəncamı əsasında tikilib. Mərkəz ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi və azərbaycançılıq məfkurəsinin dərinədən öyrənilməsi, mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, Azərbaycan tarixi və dilinin, yaşadılması istiqamətində sistemli fəaliyyət göstərir. Heydər Əliyev Mərkəzinin əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 8 oktyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib. Mərkəz Əsasnaməyə əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi, azərbaycançılıq məfkurəsini və Heydər Əliyev irsini tədqiq və geniş təbliğ etmək, bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirmək.

- Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev irsinin elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekologiya, iqtisadiyyat və digər sahələrdə qorunması və inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün tədbirlər görmək və təkliflər hazırlamaq.

- Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, Azərbaycan dilinin və digər milli-mənəvi sərvətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınması və təbliği;

- elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekologiya və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dəstək verilməsi və onların inkişaf etdirilməsinə xidmət edən layihələrin həyata keçirilməsi;

- Mərkəzin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq konfrans, simpozium, muzey, sərgi, ekspozisiya və digər tədbirlər təşkil etmək.

- Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi ilə bağlı digər qurumlarla əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi.(27)

2007-ci il sentyabrın 10-da Heydər Əliyev Mərkəzinin binasının təməli qoyulub, rəsmi açılışı ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümündə 2012-ci il mayın 10-da olub. Müasir Bakının rəmzlərindən biri sayılan Heydər Əliyev Mərkəzinin binası müasir Bakının rəmzlərindən biri hesab olunur. Kompleks müasirliyi və yeniliyi özündə birləşdirən unikal arxitektur quruluşu malikdir. Anar Ələkbərovdur Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru. Kompleksin ərazisi 15,93 hektardır. Mərkəzin layihəsində demək olar ki, düz xəttlərdəndemək olar ki, istifadə edilməmişdir. Mərkəzin özü dalğavari konstruksiya malik olmaqla yerlə birləşərək düzgün və harmonik, sintezli görüntü formalaşdırır. Belə bir memarlıq sonsuzluq effekti formalaşdırır. Mərkəzin quruluşu postmodernist memarlığı təmsil edir. Binanın xəttləri simvolik olaraq sanki keçmişlə gələcəyin birləşdirir.

Ümumi uzunluğu 90 km olan dəmir konstruksiyalar şəbəkəsindən binanın inşası zamanı, istifadə edilmişdir.

Mərkəzin inşasında istifadə olunmuş ağ rəngdə simvolik mənada işlənmişdir, o parlaq gələcəyin simvoludu, eyni zamanda da memarlıq detallarının rəngiylə uyğunluq məqsədini güdür. Ağ rəngdə istifadə binanın üzərinə düşən işıq şüalarını əks etdirərək onu tamamilə əhatə edir və binanın ümumi formasını daha qabarıq vurğulayır. Əsas binadan başqa kompleksə yeraltı avtomobil dayanacağı tikilmişdir. Əraziyə 13,58 ha malik park da düzəldilmişdir. Kompleksin ərazisində görüntü gözəliyi baxımından 2 dekorativ hovuz və süni göl var.

Heydər Əliyev Muzeyi, sərgi zalları və "Auditorium" olmaqla Mərkəzin binası üç böyük hissədən ibarətdir. Binanın ən hündür hissəsi doqquz mərtəbədən ibarətdi. Bu mərtəbələrdə ofislər, sərgi zalları, həmçinin kafelər var. Dörd mərtəbəli "Auditorium" hissəsi iki konfrans salonundan və görüş otaqları, media mərkəzindən ibarətdir. Binada həmçinin interyeri calı tutmaq üçün təbii ağaclar və bitkilərdən düzəldilmiş landsaft ərazisi də quraşdırılmışdır. Mərkəzə gələn ziyarətçilər burada keçirilən tədbirlər və sərgilər haqqında məlumat binanın tərkibində yerləşdirən müxtəlif interaktiv məlumat köşklərindən istifadə edirlər.

Heydər Əliyev Muzeyinin sərgi zalarında bir-birindən gözəl davamlı sərgilər nümayiş etdirilməkdədi. Mərkəzin birinci mərtəbəsində ki sərgi zalında "Azərbaycan inciləri" adlı sərgi fəaliyyət göstərir. Burada ölkənin tarixi və mədəni irsini əks etdirən unikal eksponatlar nümayiş etdirilir. Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərini, mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini əks etdirən eksponatlar vardır.

Sərgidə həm də qədim Azərbaycan musiqi alətləri də sərgilənir ki, ziyarətçilər onlara yaxınlaşmaqla, həm də alətlərin səslənməsini dinləyə bilirlər. Arxeoloji ekspedisiyalar zamanı Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğundan aşkarlanmış qayaüstü təsvirlər, zinət əşyaları, orta əsrlərə aid gil və keramika nümunələri, Tövrat, İncil və Quranın qədim əlyazmalarını görmək mümkündür. Burada müxtəlif regionlara məxsus Azərbaycanın milli geyimlərindən nümunələr və müxtəlif regionlara xas Azərbaycan xalçaları da vardır.

İkinci mərtəbədə yerləşən "Mini Azərbaycan" sərgisində Azərbaycanın digər bölgələrində və Bakıda yerləşən və tarixi-memarlıq əhəmiyyətinə malik 45 binanın maketi sərgilənir. Ziyarətçilər həmin binalar tarixi və memarlığı haqqında məlumatı həm azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində məlumat ala bilirlər.

Nümayişdə olan binalar arasında orta əsrlərə Qız qalası, Möminə Xatun türbəsi, XIX əsrə Bakı vağzal, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, İsmailiyyə Sarayı, SSRİ dövrünə Hökumət Evi, Yaşıl teatr, XXI əsrə Bakı Kristal Zalı, Alov qüllələri aid binalarla yanaşı, tikilməkdə olan binalar Bakı Olimpiya Stadionu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu da vardır. Mərkəzin üçüncü mərtəbəsinin sərgi salonunda "Azərbaycana xoş gəlmisiniz" adlı möhtəşəm sərgi yerləşir. Bu sərgidə ölkəmizin tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və təbiətinə aid eksponatlar göstərilir. Sərgini ziyarətçiləri Azərbaycanın müxtəlif regionlarında olan təbiət və memarlıq abidələrinin fotolarına baxa bilirlər. Sərgidə Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsi, Kiş kilsəsi, Şirvanşahlar saray kompleksi, Yanardağ və s. abidələrlə tanış olmaq olar.

Dördüncü mərtəbəsində yerləşən sərgidə isə "Azərbaycan mətbəxi fotoları" sərgisindədir. Burada Azərbaycanın mətbəx mədəniyyəti təqdim edilir. Bu fotoların müəlifsi Fransada yaşayıb-yaradan tanınmış amerikan fotoqrafı Peter Lippmanındır. Fotolarda Azərbaycan milli mətbəxinə aid olan plov, küftə-bozbaş, dolma, çörək və lavaşla yanaşı, müxtəlif şirniyyatlar paxlava, şəkərbura, həmçinin burada ənənəvi armudu stəkanda limonlu çay da görmək mümkündür.

Mərkəzin ən cəlbedici muzeylərindən birində Heydər Əliyev Muzeyidir. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərini əks etdirən muzey dizaynı və burada tətbiq olunan yeni texnologiyaları ilə fərqlənir. Burada virtual formada Heydər Əliyevin həm Sovet hakimiyyəti dövründə, həm də müstəqillik illərində həyata keçirdiyi fəaliyyət konsepsiyasının müxtəlif formalarda təqdim edilir. Hətta burada Heydər Əliyev barəsində çəkilən filmləri izləmək istəyənlər üçün müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş xüsusi mini kinoteatr zalı fəaliyyət göstərir. Muzeydə maraq doğuran zalarından biridə multimediyalıdır. Burada ümummilli liderin müxtəlif ölkə rəhbərləri ilə görüşlərini əks etdirir.

Xüsusi qlobus vasitəsilə Muzeyin "Beynəlxalq əlaqələr" bölməsində məlumatlar çatdırılır. Qlobusun yəni yer kürəsinin üzərində olan hər hansı ölkənin adına toxunduqda, Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövr ərzində keçirdiyi görüşlər ekranda öz əksini tapır. Şəkil 7b

Muzeydə göstərilən eksponatlar sırasına Heydər Əliyevin hərbi və mülki geyimləri, iş masası, şəxsi əşyaları, müxtəlif illərdə layiq görüldüyü orden və medallar, dünya ölkələrinin rəhbərləri tərəfindən aldığı hədiyyələr də vardır.

Azərbaycan memarlığının simvoluna çevrilən Köhnə Moskva mehmanxanasının yerində tikilən Alov Qüllələri elə tikilməyə başladığı andan diqqət mərkəzində idi. Tikili tam qurtarmamış onun nə üçün tikildiyi barəsində müxtəlif versiyalar var, bunardan biri tikilinin üçü də otel olacaq deyilirdi. Bu binalardan biri hətta yaşayış binasıdır kimi versiyalarda vardı. 3 qüllədən ibarət bu möhtəşəm memarlıq nümunəsi ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirir. Alov Qüllələrindən biri 328 yerlik mehmanxana, digəri biznes mərkəzi, o biri isə 140 mənzilli rezidensiya - yaşayış binası kimi fəaliyyət göstərir. Şəkil 7a

Azərbaycan Respublikasında 1991-cı il və növbəti illərdə ölkənin müstəqillik, azadlıq və suverenlik əldə etməsi nəticəsində radikal dəyişikliklər baş verdi. Ölkəmizin bütün regionlarını əhatə edən iri miqyaslı tikinti işləri şəhərlərin və digər yaşayış yerlərinin arxitektura görünüşünün əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirir. 1990-2010-cu illər tikinti işlərinin kəskin sıçrayış və yeni texnologiya və tikinti materiallarının tətbiq edilmədi imkanlarının artması ilə səciyyələnir.

Azərbaycan Respublikasında 1990-2010-cu illərin təcrübəsi ölkəmizdə şəhərsalma işinin yüksəlişinin şəhərlərimiz üçün əlverişli nəticələrini, onun dövlət milli statusunu əldə etməsini göstərdi. Azərbaycan Respublikasında bu dövrdə ictimai-inkişaf, həm də şəhərsalma inkişafına daha çox müsbət təsir edən amillər aşağıdakılardır

- "Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramının" uğurla yetirilməsi nəticəsində ölkənin daxili ümumi məhsulun yüksək səviyyəsi. Beş il ərzində real həcmi 2.6 dəfə artaraq 38 mlrd. Manat təşkil edib, adam başına düşən nominal səviyyəsi 5 dəfə artıq, qeri-neft

sektoru 1.8 dəfə artıb. 2008-ci ilik yekunlarına əsasən qeyri-dövlət sektorunun olan payı 84.5% təşkil edib. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrindəki artım müvafiq olaraq 2.5 və 1.4 dəfə təşkil edib;

- “şimal-cənub” və “şərq-qərb” istiqamətləri üzrə strateji əhəmiyyətli əsas geosiyasi mövqe. Bu gün Azərbaycan Respublikası dünyanın vacib enerji regionu sayılır. Bir çox dünya dövlətlərinin və Avropa ölkələrinin maraqları burada bir- birinə maraqları burda bir-birinə toqquşur.
- həyat keyfiyyətinin inkişafı; “2011- cu il üçün BMT –nin Bəşəriyyətin Tərəqqisi haqqında İnkişaf Proqramı” nın hesabatını əhatə edən 169 ölkə arasında Azərbaycan son 5 il ərzində ən yüksək inkişaf tempinə çatan dövlətdir. Azərbaycan 2005-ci ildə 105-ci yeri tutsa da, 2010-cu ildə 67-ci yerə yüksəlmişdi. Nəticədə, Azərbaycan “insanın inkişafının orta səviyyəsi” ölkələr qurucundan çıxaraq, Brazilya, Türkiyə və Malaziya ilə bərabər “insan inkişafının yüksək səviyyəsi” ölkələri kateqoriyasına daxil edilmişdir.

Azərbaycanda İnsan İnkişaf İndeksi 1995-cı ildən 2011-ci ilədək 27% artmış və 0.563-dən 0.713-dək yüksəlmişdi. Bu dövr ərzində doğum anına təxmin edilən həyat müddəti 5 ilədək qaxmışdı, təxmin edilən təhsil dövrü- 3 ilə və adambaşına düşən milli gəlir – 338% artmışdı;

- Ölkədə sosial-demoqrafik göstəricilərin yaxınlaşdırılması; mütəxəssislərin hesablamalarına görə əhalinin sayının hər il 75-80 min nəfər artması 2030-cu ildə onun sayının 10.5 mln. nəfərə çatacağına gətirəcək. Buna uyğun olaraq urbanizasiya və yerləşdirmə prosesi sabitləşdiriləcək, respublikanın regionlarının, şəhər və qəsəbələrinin əhalisinin sayı artacaq.

XXI yüzilliyin inkişafı ilə rastlaşanda demoqrafik inkişafın planlaşdırıldığı və torpaqdan istifadə edildiyi şəhərin münasib və mümkün olan sahəyə salınması mümkün olan kimi möhkəm inkişafı yönələn Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri və Azərbaycan Respublikasının paytaxtının çərçivəsində şəhər funksiyaları və quruluş mövqeyinin iqtisadi sistemə uyğublaşması müşahidə edilir. 2020-ci ilədək Bakı şəhərlərinin işlənən Baş planı başa çatacaq.

Bununla əlaqədar olaraq ehtimal ki, gələcək planda şəhərsalma, iqtisadi və sosial inkişaf strateji planlaşdırmada birləşəcək. Qısa müddətli tikinti ilə uzun müddətli inkişafın inteqrasiyasını nəzərə alanda bütöv planlaşdırma rasional və buna görə də daha real və yerinə yetirilə biləcək sayılır. Bununla yanaşı tikinti sektoru və möhkəm şəhərsalma üçün imkanlar yaradılacaq. Planlaşdırma misilsiz sürətli inkişaf dövründə tikinti zamanı baş verir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq ha-hazırda ayrıca şəhərlər daha mürəkkəb planlaşdırma təşkillərinin tərkib hissəsinə çevrilirlər. Şəhərlər, xüsusən də iri şəhərlər, onların ətraf ərazilərinə elə təsir edirlər ki, şəhərin planlaşdırılmasından ayrı qala bilmir.

Bakı Kristal Zalı 5000 m² ərazini əhatə edir və 25 000 nəfərlik kompleks orijinal, təkrarsız arxitekturası ilə seçilir və paytaxtın memarlıq quruluşuna xüsusi gözəlik qatır. Zalın çox funksional arenasının dam örtüyü tamamilə quraşdırılması 10 yanvar 2012-ci il tarixində başa çatdı. Bu örtüyün ümumi çəkisi 2400 tondu və inşaat prosesində 500 nəfərə yaxın işçi çalışmışdır. Bu möhtəşəm tikili inanılmaz qısa müddətdə tikilmişdir."Bakı Kristal Zalı"nın səhnəsində işıq effektləri və televiziya avadanlıqları 6 həftəyə quraşdırılıb. Burada istifadə olunan möhtəşəm işıqlandırma sistemi, 2500-dən çox proyektor, 3.000 metrdən artıq naqıl Almaniyadan xüsusi olaraq gətirilib. Hətta səhnənin bəzi elementləri hazır olaraq Hamburq şəhərindən paytaxtımıza gətirilib. Avropanın müxtəlif şəhərlərindən müasir işıq-diod texnologiyası və videokamera sisteminin gətirilməsi üçün 2 ədəd yük təyyarəsindən istifadə olunub. Verilən məlumatlara görə; "Bakı Kristal Zalı"nın səhnəsində 1.300 m-dən artıq sahəsi olan işıq-diod ekranlar "elektron pəncərə"lər formasında yerləşdirilib. Bundan əlavə, sounu ekrana gətirmək üçün arenada xüsusi sistem vasitəsi ilə 25 HD kamera quraşdırılıb(27). Şəkil 7

Bütün bu muasir tikililər Azərbaycan memarlığının necə yüksək səviyyədə olduğunun sübutudur. Artıq Azərbaycan memarlığı dünya memarlığı nümunələri arasında da, tanınır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Memarlıq insan həyatını yaxşılaşdırmaq estetik yaradıcılıqla inşaa edilərək yaranma sənətidir. Memarlıq məkanların dizayn edilməsi sənətidir. Memarlığın əsası insanlardır. Dünyanın ən qədim sənətlərindən biri sayılır. Yaşadığımız yaşayış yerlərindən məktəblərə, xəstəxanalara, ticarət mərkəzlərinə, dini tikililərə kimi hamısı memarlıq nümunələridir.

Memarlıq ictimaiyyətdə visual göz oxşayır. Memarlıq sektorunun aparıcı ünsürlərindən biri estetik dizayna malik olmasıdır. Memarlıq “architecton” yunan sözü olub, mənsi – yüksək usta memar deməkdir. Azərbaycan memarlığı olduqca zəngin tarixi irsə malikdir. Memarlığımız tarix boyu dəyişikliklərə məruz qalsada, günümüzdə kimi bir çox abidələr gəlib çatmışdır. Lakin bunların bəziləri çox saylı basqınlar nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdır. Araşdırmalar nəticəsində həmin dövr memarlıqları barəsində məlumatlar əldə edilmişdir. Buna əsasən demək olarki, memarlıq üç istiqamətdə inkişaf edib. Birinci tipik şərq, ikinci qədim Avropa və üçüncü isə müasir tikililərdi. Müasir memarlıq yəni XIX əsrin əvvəllərindən bugünə kimi olan memarlıq bir neçə hissəyə bölünür. XIX əsrin əvvəllərinə də memarlıqda daha çox müasirliyə üstünlük verilir bir növ keçmiş unudulurdu. Buna baxmayaraq gözəl memarlıq nümunələri yadılmışdır. Daha sonra isə 1940-1960 – cı illərdə isə yeni istiqamətə klassisizm və milli formalardan tipik layihələndirməyə doğru inkişaf edirdi. Yəni həmin dövrlərdə tikililər bir qədər standart və fəsad hissəsi sadə, ciddi görünüşlü olurdu. 1960-1990-cı illərdə isə memarlıq kütləvi sənaye və eksperimental tikinti üzrə inkişaf etməkdə idi. Sənaye memarlığının inkişafına böyük diqqət ayrılmışdır. Bunun səbəbi Azərbaycanı sənaye ölkəsinə çevirmək idi. Lakin sonradan Azərbaycanın müstəqillik qazanması, ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə memarlıqda da köklü dəyişikliklər olmuşdur. Uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycan sürətlə inkişaf edir və bir – birindən gözəl memarlıq nümunələri yaradılırdı. Həmin dövrlərdə ölkəmizdə köklü sürətdə şəhərsalma işləri gedirdi və Azərbaycan yenidən qurulurdu. Yeni tikililərlə yanaşı irsimizdə qorunub saxlanmağa, gələcək nəsillərə ötürülməyə çalışılırdı. Bəzi

memarlıq nümunələrimiz YUNESKO-nun Ümumdünya irsi siyahısına düşmüdü. Ulu öndər Heydər Əliyevin davamcısı cənab İlham Əliyevdə Azərbaycan memarlığının yüksək səviyyəyə gəlməsinə böyük səy göstərmişdir. Məhz onun hakimiyyəti ilərində Azərbaycan tarixi memarlığı ilə həmdə müasir memarlığı ilə tanınmağa başlamışdır. Bu dövrlərdə tikilən memarlıq nümunələri həmdə Gines rekordlar kitabında düşmüşdür. Azərbaycan memarları artıq xarici ölkələrdə də tanınır, onların işdəri böyük maraqla qarşılır. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, uğurlu siyasət nəticəsində nəyinki iqtisadi cəhətdən inkişaf gedirdi, bu özünü bütün sahələrdə bir üzə verirdi ən çoxda memarlıqda.

Memarlığın sürətli inkişafı ölkəmizin xarici görünüşündə təsir etmişdir. Yeni tikililər ölkəyə bir növ yeni sima vermişdir. İstərdimki, bu yüksəliş daimi olsun və ölkəmiz öz memarlıq xüsusiyyətinə görə ön cərgələrdə yer alsın. Və öz mədəni irsini yeni tikili növlərində qoruyub saxlasın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

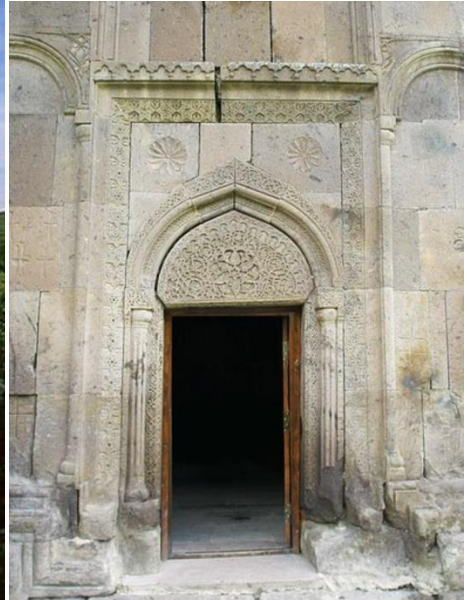
1. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M Qəbələ tarixi-arxeoloji oçerk. Bakı: Elm, 1981, 68s.
2. İmanov K.S Doğan günəşin qarısı. İçəri şəhər toplusu. Bakı, 2012, s.24-30.
3. Путешественники об Азербайджане.т. 1, Баку, 1961.
4. Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1991.
5. Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə. Bakı, İşıq, 1985.
6. "Əcaib-əd dünya". MEA-nın tarix institunun arxivi, inv, № 3831.
7. Ernst Diez. Türk sanatı: Başlanğıcından günümüzə kadar. İstanbul, 1946.
8. Vəli Əliyev Xalq qəzeti. -2009.- 8 avqust- səh.5.
9. V. Muradov. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı, Maarif, 1983.
10. Qamba. Voyages dans la Russie meridionale etc. Paris, 1826, p.246.
11. Arif Ərdəbili. Fərhadnamə, İstanbul, AyaSofiya kitabxanasının əlyazması, № 3335.
12. www.icerisheher.gov.az/gallery,25/lang,az/
13. C. Qiyasi. Memar Xacə Əlişah Təbrizi (dövrü və yaradıcılığı). Memarlıq doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işinin avtoreferatı. Bakı 1997.
14. www.az.m.wikipedia.org
15. Həmdullah Qəzvini. "Zeyl-e tarix-e qozide", 1330-cü il.
16. A. Pope. Bridges. Fortifications and Caravanserais. SPA, II, p. 1227.
17. Геродот. История. Т. I. М. 1885.
18. Hüseyinov F.M., Ağazadə R.R., Mikayılova M.N Şəhərsalma nəzəriyyəsi. – Dərslik, Bakı, Memar N-P, 2008, - 240 s.
19. Касимзаде Э.Э. Архитектура и градостроительство Баку в условиях рыночной экономики // Учение записки № 1, ААСУ, Баку, 2001, с. 55-59.
20. Hacıyeva F.M., Ağazadə R.R., Mikayılova M.N. Şəhərsalma nəzəriyyəsi. – Dərslik, Bakı, Memar N-P, 2008,- 240 s.
21. Q.M. Əlizadə. Azərbaycan Xalq Memarlığı XIX-XX əsrlərdə. Bakı. 1958.

22. Ə.R.Salamzadə, K.M. Məmmədzadə. Şəkinin memarlıq abidələri. Bakı:elm, 1987.
23. Hüsüynov F.M., Əliyev N.Ə., və b. Azərbaycan kiçik və orta şəhərlərinin planlaşdırma və yeniləşdirmə prinsipləri. Bakı, Elm, 2003,-188 s.
24. Əliyev N.Ə. Heydar Əliyev və Bakının memarlığı. Bakı, Ulduz, 2005,-224 s.
25. Hüsüynov F.M., Ağazadə R.R, Mikayılova M.N. Şəhərsalma nəzəriyyəsi.- Dərslük, Bakı, Memar N-P , 2008, - 240 s.
26. [http://www.youtube.com.Azərbaycan memarlığı.
27. www.vikipediya.az
28. www.kultura.az
29. Yüksel Sahin, Yener Altuntas. Halk oyunları kiyafetləri teknik cizimləri, hazırlayanlar – Ankara, 1993.
30. Eski Türk kiyafetleri ve guzel geyim tarzları, Istanbul, 1932.

ƏLAVƏLƏR

a)

b)

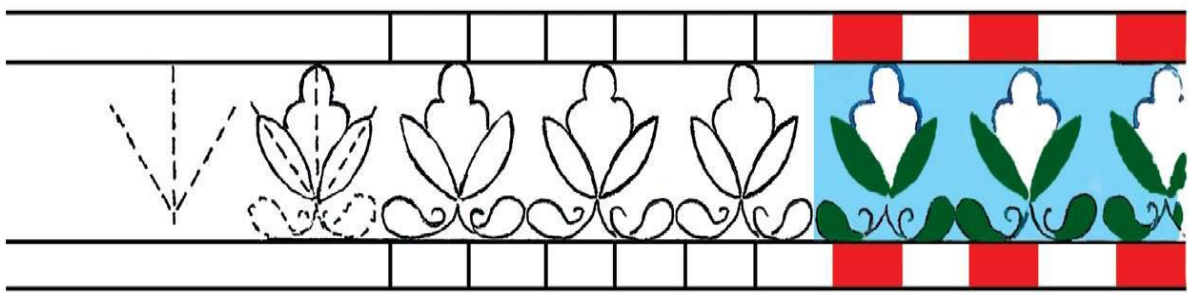
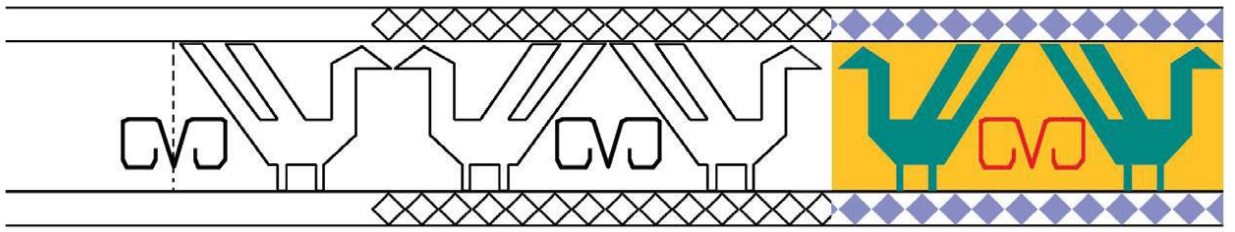
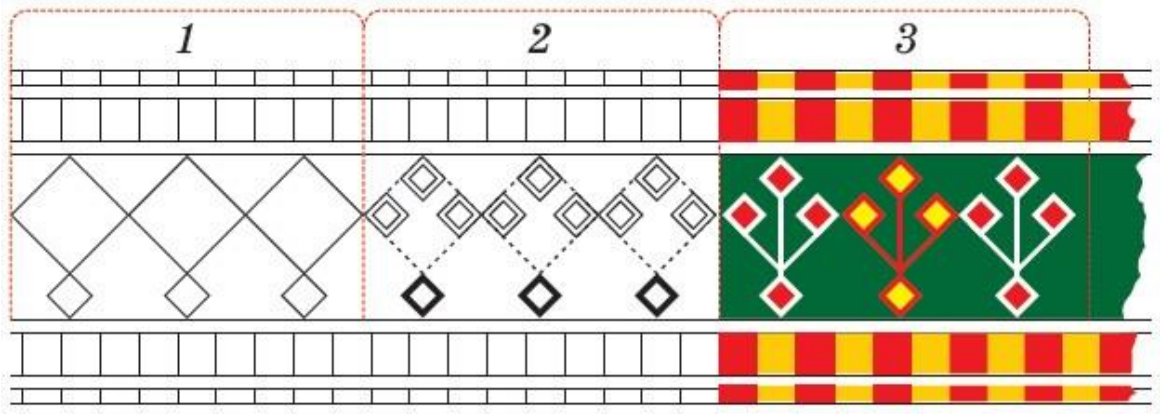

c)

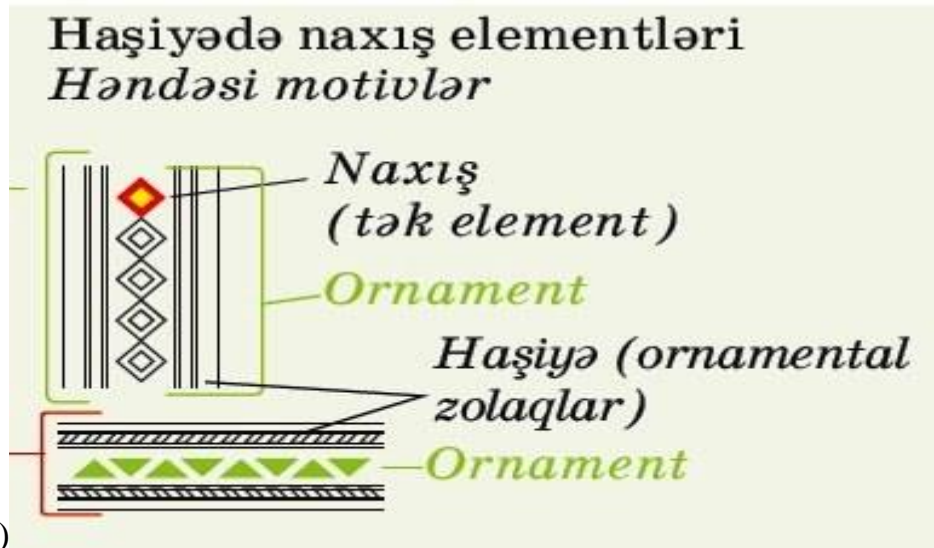
d)

Şekil 1. Erkən dövr memarlığı

c)

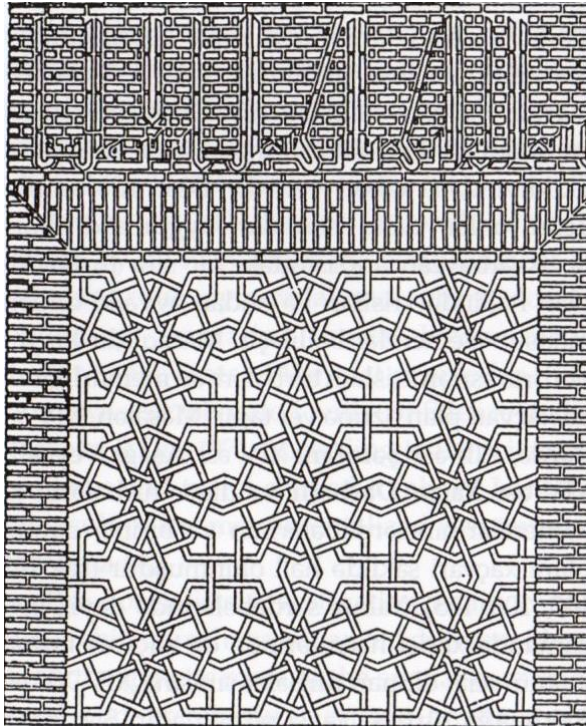
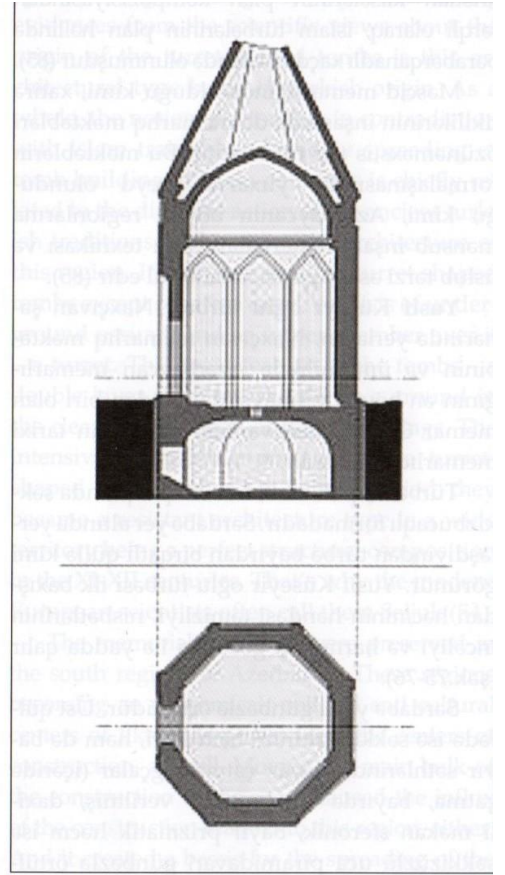
Şəkil 2. Memarlıqda ornamet

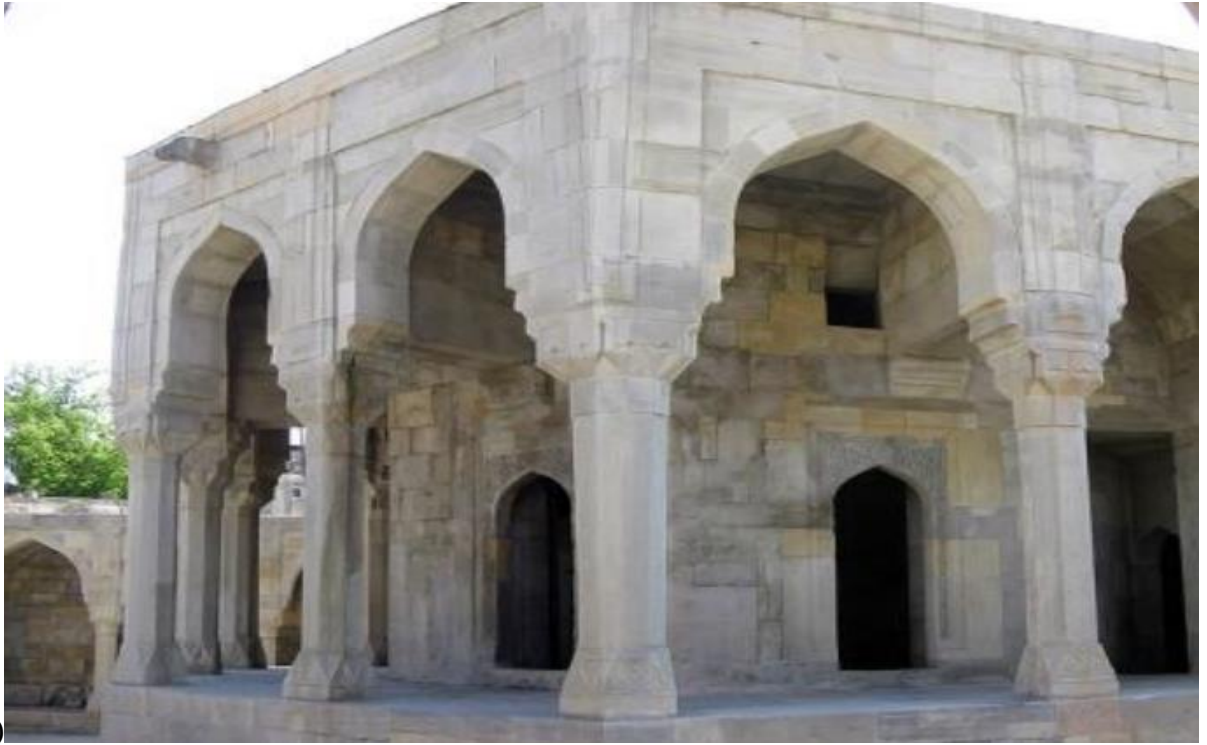

b)

Şəkil 3. Dini tikililərin bədii xüsusiyyətləri

a)

Şəkil 4. Orta əsr memarlığı (VIII-XIV əsrlər)

b)

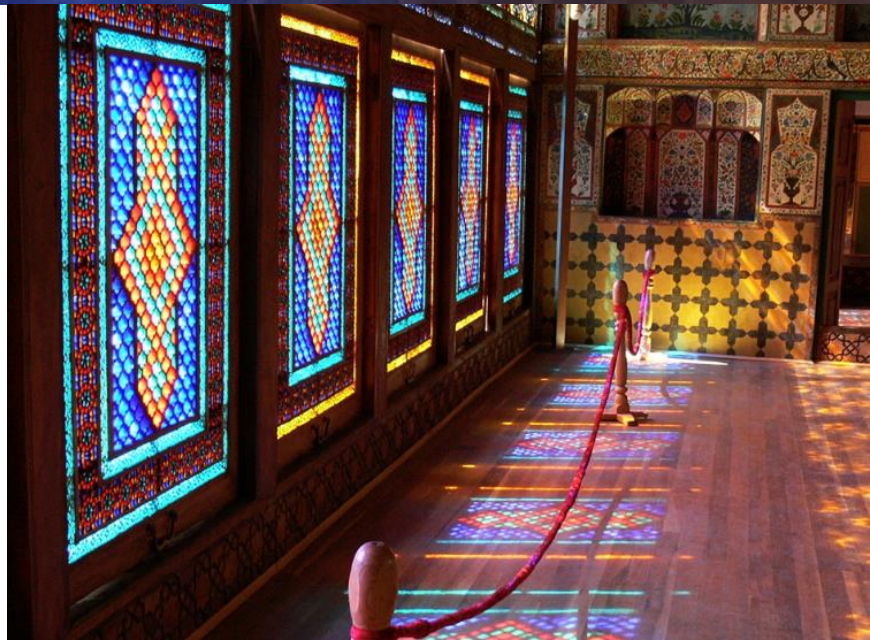
c)

Şəkil 4. Orta əsr memarlığı (VIII-XIV əsrlər)

a)

b)

Şekil 5. Şeki xan sarayı

a)

b)

Şəkil 6. XV – XIX əsr Azərbaycan memarlığı

a)

b)

c)

Şəkil 7. Memarlıqda yeni üslublar

XÜLASƏ

Azərbaycan memarlıq irsinin bədii xüsusiyyətlərinin analizinin elmi – nəzəri təhlili zamanı aşağıdakı bir sıra məsələlər araşdırılır:

“Azərbaycan bədii-memarlıq irsi” adlı I Fəsildə erkən dövr Azərbaycan memarlığı, orta əsrlərdə VIII-XIV əsrlər üzrə Azərbaycan memarlığının inkişaf xətti və XV – XIX əsrlərdə memarlığın əsas xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

“Azərbaycan memarlıq nümunələrinin bədii xüsusiyyətləri” adlı II Fəsildə memarlıqda ornament, dini tikililərin bədii xüsusiyyətləri, tarixi abidələrdə istifadə olunan şəbəkə növləri işlənmişdir.

“Müasir memarlıqda ornamentin yeri və rolu” adlı III Fəsildə memarlıqda mövcud olan yeni üslublar, XXI əsr Azərbaycan memarlığının bədii cəhətləri və Azərbaycan memarlığına estetik baxış araşdırılaraq lazımi tövsiyələr verilmişdir.

“Nəticə və təkliflər” bölümündə qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan memarlığının inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycan memarlığının bədii irsi üzrə aparılan araşdırmalar əsasında müasir dövr üçün lazımi təkliflər irəli sürülür.

РЕЗЮМЕ

В диссертации были изучены анализ декоративных композиций, используемых в художественной архитектуре, место в строительной сфере, эволюция архитектуры и художественных ценностей древних и средневековых времен.

В современном анализе научно - теоретической архитектуры и орнаментальной композиции рассматриваются следующие вопросы:

«Азербайджанское художественное и архитектурное наследие» в ранний период первой главы, архитектура, архитектура средневековья разработала линию VIII-XIV веков и были исследованы архитектура главных особенностей XV - XIX веков.

Во II главе «Примеры архитектурных и художественных особенностей» были освещены типы сетей используемые в орнаменте архитектуры, художественных особенности религиозных зданий, исторических памятниках.

В III главе «Роль и место орнамента в современной архитектуре» были изучены новые стили архитектуры, художественные особенности Азербайджанской архитектуры XXI века, и были даны необходимые рекомендации эстетическим аспектам Азербайджанской архитектуры.

Начиная с древних времен, художественная наследие Азербайджанской архитектуры прошел долгий путь развития, на основе проведенных исследований выдвинулись нужные предложения.

Summary

The analysis and place of ornamental compositions at the construction sector used in artistic architecture and the evolution and artistic values of architecture at the ancient and medieval period were investigated in the dissertation. During the scientific and theoretical analysis of ornamental compositions used in modern architecture, the following a number of issues are investigated:

At the **1st Chapter, called “The Azerbaijan artistic - architectural heritage”** the early period of Azerbaijan architecture, the development line of Azerbaijan architecture according to VIII-XIV centuries at the medieval period and the main features of architecture at XV – XIX centuries were investigated.

At the **2nd Chapter, called “The artistic features of Azerbaijan architecture patterns”** ornament, the artistic features of religious buildings, network types used in historical monuments were illuminated.

At the **3rd Chapter, called “The place and role of ornament in modern architecture”** the new styles existing in architecture, artistic aspects of Azerbaijan architecture at XXI century and examining the aesthetic views to Azerbaijan architecture, were given the necessary recommendations.

On the basis of researches conducted according to a long way of development Azerbaijan architecture artistic heritage since ancient times, are put forward the necessary proposals.

